

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

15

1934

(NIEUWE REEKS)

oudheidkundige mededeelingen

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

UIT

'S RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. J. H. HOLWERDA

Directeur van 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XV

LEIDEN
E. J. BRILL

1934

INHOUD

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

	Blz.
W. D. VAN WIJNGAARDEN, Een groep van drie Egyptische houten beelden . . .	1

HOOFDARTIKELEN

W. C. BRAAT, Nieuwe opgravingen van Romeinsche villae	4
J. H. HOLWERDA, Een vroeg Gallisch vorstengraf bij Oss (N. Br.)	39
F. C. BURSCH, Heuvelonderzoekingen te Soesterberg	54

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

EEN GROEP VAN DRIE EGYPTISCHE HOUTEN BEELDEN.

In November van het vorige jaar ontving het museum van den heer W. SPIJER te Amsterdam

voor; zij dragen op het hoofd de korte pruik en zijn bekleed met een kort schort, dat door

Afb. 1.

ten geschenke een groep van drie Egyptische houten beelden, staande op één voetstuk (Afb. 1 en 2). Deze beelden stellen drie arbeiders

een gordel omhoog gehouden wordt; zij houden den linkerarm langs het lichaam gestrekt, den rechterarm omhoog geheven. Zij hebben het

linkerbeen naar voren geplaatst en staan geheel in dezelfde houding, alsof zij iets voorttrekken of dragen; de voeten ontbreken, waarschijnlijk, omdat zij gedacht worden zich te bevinden op een dorschvloer of aan den oever van een rivier, waar de voeten wegzinken in het koren of in het water. Zij houden de handen gebald;

De beelden zijn fraai afgewerkt en goed geconserveerd. In tegenstelling tot de beelden uit steen, bestaan zij evenals alle Egyptische houten beelden niet uit één stuk. De meest uitstekende deelen werden afzonderlijk gemaakt en met een houten pin aan den romp bevestigd. Men hield daarbij rekening met de vezels

Afb. 2.

daardoor ontstaan in de handen kokervormige openingen, waarin iets gedragen werd. In de rechterhanden zullen dit staven geweest zijn; in de linkerhanden droegen zij gemeenschappelijk een koord, waarmede zij gedacht worden het een of ander voorwerp, een slede of schip voort te trekken. Merkwaardig is, dat een der beelden in plaats van een rechterhand een linkerhand aan den rechterarm heeft.

van het hout en liet deze steeds in de lengte van het betreffende onderdeel loopen. De oppervlakte van het voltooide beeld werd met een laag stuc bedekt en deze werd beschilderd, zoodat de totaalindruk dezelfde moest zijn, of de beelden uit hout of uit steen bestonden. Ook bij deze groep is dit het geval. Duidelijk is te zien, dat de linkerarmen in hun geheel, de rechterarmen zelfs in twee gedeelten af-

zonderlijk zijn gemaakt. Zij zijn met een laag stuc bedekt en voorzien van een veelkleurige beschildering; de huidkleur is rood, het schort wit, de gordel en de halskraag blauw, het haar zwart, de oogen wit en zwart. De hoogte der beelden is 38 à 39 cm. Zij staan op een ongeveer rechthoekig, met stuc bedekt, houten voetstuk, waarvan de afmetingen zijn: lengte $45\frac{1}{2}$, breedte 10 à $8\frac{1}{2}$ cm. Dergelijke houten beelden van arbeiders en arbeidsters treft men vooral aan in de graven van het Oude Rijk en Middelrijk ¹⁾.

Het verlangen om ook in het hiernamaals in elk opzicht goed voor den overledene te zorgen, heeft geleid tot het gebruik om hem allerlei beelden mee te geven van dienaars en dienaressen, die voor hem moeten arbeiden. In het Oude Rijk zijn dit: lastdragers, koks, graanmaalsters, bakkers, vuurstoeksters, slaggers en bierbrouwers. In het Middelrijk vervaardigt men omvangrijke modellen van huizen, schepen en groepen, waarvan soms vele beeldjes van dienaren en dienaressen deel uitmaakten. Magische formules moesten deze houten en steenen wezens het leven geven, en hen voor den overledene aan het werk zetten. Daardoor stond steeds een woonhuis en een zeilschip tot zijn beschikking, vleesch, brood, melk en bier werd hem geleverd enz. Deze groepen zijn vaak erg levendig voorgesteld. Terwijl personen van stand altijd in een bepaalde houding worden voorgesteld, die indruk moet maken, veroor-

1) G. ROEDER, Die Denkmäler des Pelizaeusmuseums zu Hildesheim, 1921 S. 54—56; L. BORCHARDT, Die Dienerstatuen aus den Gräbern des alten Reiches, Aeg. Z. 35, 1897, S. 119.

looft men het zich beelden van dienaars en dienaressen allerlei vrijere houdingen te geven, waarin men den overledene niet zou willen afbeelden ¹⁾.

Wat stijl en afwerking betreft herinneren vele dezer beelden aan de nieuwe aanwinst van ons museum. Zoo vindt men b.v. de voetlooze beenen ook terug in een groep, voorstellende een korenschuur, in het museum te Berlijn ²⁾.

Ook op de reliëfs der mastaba's treft men dit verschijnsel aan ³⁾. Wat de dateering betreft, vergelijking van onzen groep met houten beelden, in 1903 te Assiut gevonden door Chassinat en Palanque doet ons het Middelrijk, meer speciaal de 11de of 12de dynastie, aannemen als den tijd, waarin deze groep vervaardigd is ⁴⁾.

1) Verg. G. ROEDER, Die Denkmäler des Pelizaeusmuseums zu Hildesheim S. 72—75; The Metropolitan Museum of Art, The Egyptian Expedition 1918—1920, p. 17—19; 1923—1924, p. 40—42; BOESER, Beschreibung der aegyptischen Sammlung in Leiden, Band III, Taf. IX—XII; HUNGER und LAMER, Alt-orientalische Kultur im Bilde, S. 30; Mémoires de l'institut français d'arch. or. du Caire, T. XXIV, Pl. XIV, XV; M. MOGENSEN, La glyptothèque Ny Carlsberg, La collection égyptienne, 1930, Pl. LXIII, LXVI.

2) Afgebeeld bij HUNGER und LAMER, zie boven.

3) Zoo in het graf van Ti, verg. HUNGER und LAMER, S. 38.

4) Mémoires de l'institut français d'arch. or. du Caire. T. XXIV, Pl. V, XI, XII, XXXIV, XXXVI; verg. ook: M. MOGENSEN, La glyptothèque Ny Carlsberg, La collection égyptienne, 1930, Pl. XIV, LXVII.

HOOFDARTIKELEN

NIEUWE OPGRAVINGEN VAN ROMEINSCHE VILLAE

1. EEN VILLA URBANA OP DEN KLOOSTERBERG BIJ DEN PLASMOLEN

De villa urbana, het luxueuze buitenverblijf, is een tot dusver in ons land nog zeer zelden aangetroffen villa-type.

De Plasmolen bij Mook, ook tegenwoordig weer om zijn mooie omstreken als woonplaats gezocht, schijnt reeds vóór achttienhonderd jaar een vermogend man te hebben aangetrokken die daar, op de helling van den Kloosterberg, een groote, en blijkens de gevonden bouwfragmenten vrij luxueus uitgevoerde, villa bouwde.

Reeds lang voordat wij, opmerkzaam gemaakt door den eigenaar van het terrein, O. E. Baron VAN VERSCHUER, die met de grootste bereidwilligheid een opgraving toestond, een onderzoek instelden, was het bekend dat zich hier de overblijfselen van een Romeinsche villa bevonden. In de plaatselijke vreemdelingengidsjes staat het vermeld en in de vorige eeuw is er ook ijverig naar oudheden gegraven, waarvan thans nog groote kuilen in het terrein getuigen.

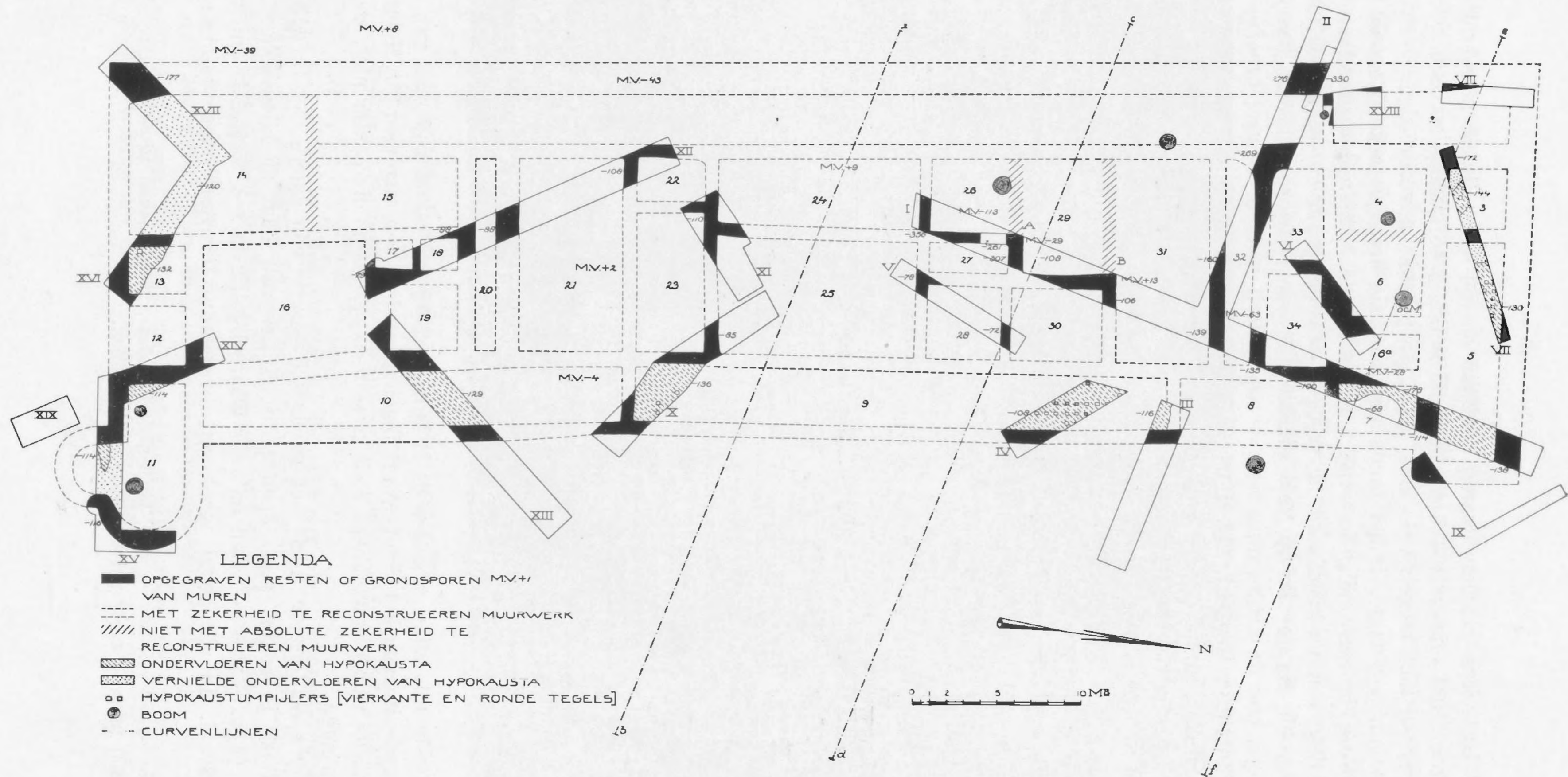
De totale afbraak van het gebouw moet echter reeds, als overal elders in ons land, in heel vroege tijden hebben plaats gehad, toen de overblijfselen der Romeinsche gebouwen hier allerwege als steengroeven gebruikt werden. Dat werk is toen zoo grondig gedaan, dat wij bij ons onderzoek alleen nog hier en daar de ondervloeren van hypokausta gaaf bewaard vonden, het beloop der muren was nog slechts te herkennen aan de sporen die de fundamentsleuven in den grond hadden achtergelaten en zelfs deze laatsten waren op vele plaatsen zoo onduidelijk, dat vaak eerst na minutieus onderzoek volkomen klaarheid verkregen kon worden.

Een veel grootere moeilijkheid veroorzaakten de vele groote boomen, die met hun wijdvertakte wortels groote stukken van het terrein voor het onderzoek totaal ontoegankelijk maakten.

Toch, toen eenmaal met de lange sleuf I eenigszins een voorstelling verkregen was hoe het gebouw lag, was het bijna steeds mogelijk om met korte sleuven, tusschen de boomen door en altijd zóó gericht dat zij de muren diagonaalsgewijze sneden en liefst ook die plaatsen bestreken waar twee muren op elkaar aansloten, dubieuze details op te lossen.

Enkele muren niettemin, die wel met zekerheid konden worden aangenomen, maar niet onomstootelijk konden worden aangetoond, zijn op den plattegrond (Afb. 3) met stippellijnen aangegeven. Dit is o. a. het geval met twee muren die beide beginnen in sleuf I (bij de punten A en B) en vandaar naar het westen loopen. De stukjes daarvan, die door

ROMEINSCHE VILLA
OP DEN KLOOSTERBERG BIJ DE PLASMOLEN

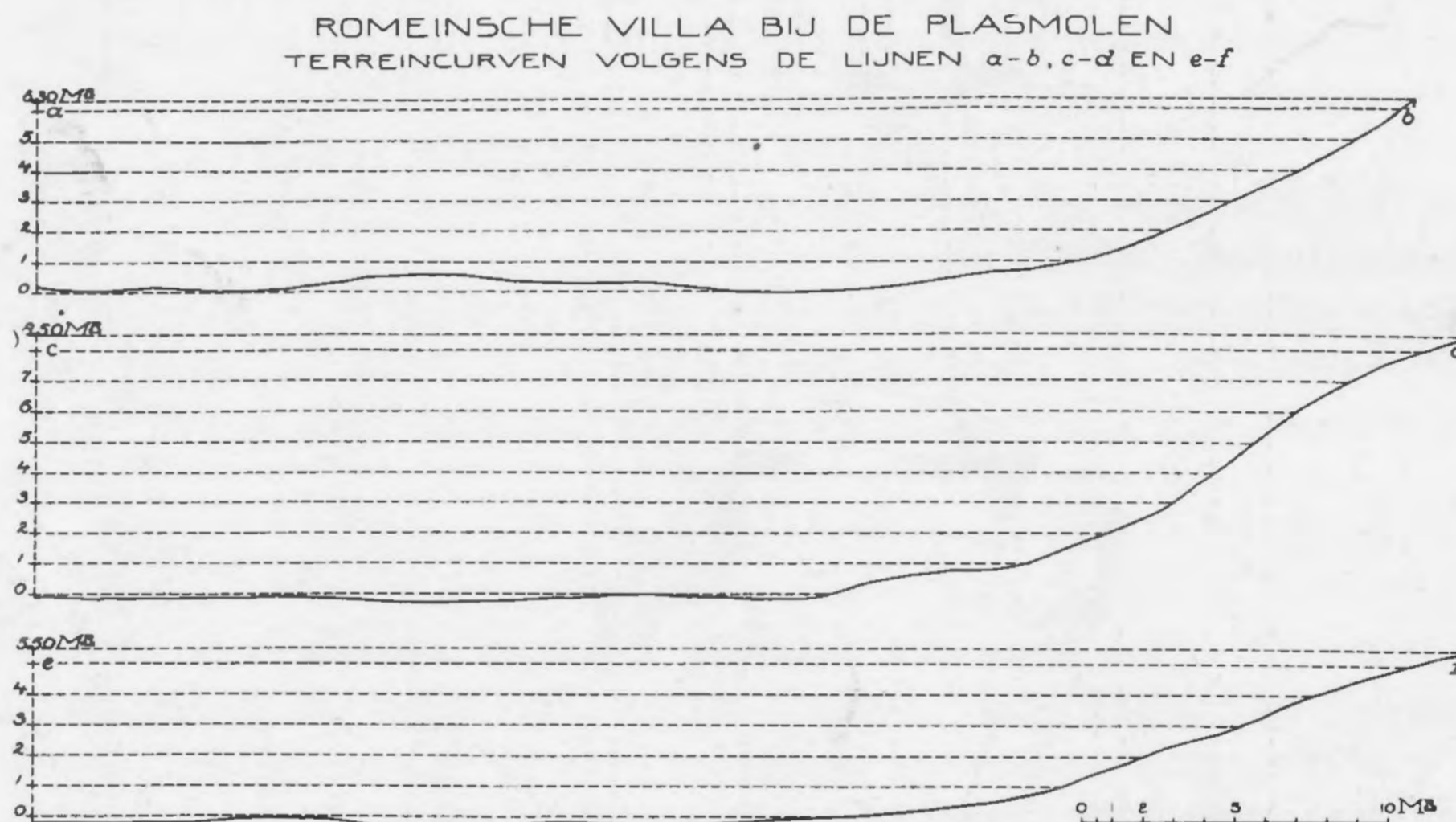
Afb. 3.

de sleuf bestreken werden, waren te klein om bij den radicaal uitgebroken toestand der fundamente met onaanvechtbare zekerheid herkend te kunnen worden. Ook was het door den boomgroei niet mogelijk de sleuf daar ter plaatse te verbreedden.

Op sommige plaatsen is het fundament onmatig breed geteekend, zooals bijv. in sleuf VI. Weergegeven is eenvoudig de scheiding zooals die zich in den grond afteekende, d.w.z. de scheiding van de sleuf die in vroeger eeuwen gegraven is om het fundament uit te breken en die natuurlijk op vele plaatsen breeder geworden is dan dat fundament zelf. Zoo is bijv. ook de achtermuur van de voorgalerij in sleuf II veel breeder geteekend dan deze zelfde muur in sleuf XII. De laatste breedte zal meer die van het werkelijke fundament nabij komen.

Om dezelfde reden schijnen soms ook verschillende stukken van een muur niet precies op elkaar aan te sluiten, zoo bijv. de O—W gerichte muur in de sleuven X en XI.

Het gebouw was gelegen op de helling van den Kloosterberg, (vgl. Afb. 4) op een, vermoedelijk kunstmatig aangelegd, halvemaanvormig terras. Wij vonden dit terras afgesloten door een lagen aarden wal, die blijkbaar eerst is opgeworpen toen de villa reeds gesloopt was, want hij bevat puin van het gebouw afkomstig.

Afb. 4.

De beide uiteinden van den 84 M langen voorgevel raken den rand van het terras. Het grootste gedeelte van het front wordt ingenomen door een ongeveer $3\frac{1}{2}$ M breede porticus ¹⁾. Deze porticus wordt geflankeerd door twee hoekpaviljoens die echter niet, zooals gewoonlijk, vooruitspringen.

Aan de achterzijde heeft het gebouw eveneens een galerij, ter breedte van ongeveer $3\frac{1}{2}$ M. Deze is echter geen open porticus geweest, daar zij bijna geheel van een hypokaustum (Afb. 5) was voorzien en zeer waarschijnlijk in een aantal kleine vertrekken was onderverdeeld. In elk geval werd een dwarsmuur teruggevonden tusschen de vertrekken

1) Alle opgegeven maten zijn bij benadering daar, zooals boven uiteengezet werd, de breedte der fundamente nergens meer zuiver was vast te stellen.

9 en 10 en voorts werd van het vertrekje 7, waarvan niet alleen de ondervloer, maar ook een stuk van den bovenvloer bewaard gebleven was, de zuidelijke afscheiding van den ondervloer teruggevonden waar deze tegen den muur moet hebben aangesloten. De muur zelf echter was niet meer aan te toonen.

Het vertrek dat ten zuiden tegen 7 aansloot en waarvan slechts een klein hoekje werd blootgelegd, had geen hypokaustum. In 6a heeft wellicht het praefurnium gelegen voor de vertrekken 7, 5 en 3. Een groote boom met zijn wijdvertakte wortels maakte het onmogelijk

Afb. 5. Hypokaustum in vertrek 9 (Sleuf IV).

dit nader te onderzoeken, misschien zou anders door brandsporen in den grond omtrent deze veronderstelling nog wel zekerheid verkregen zijn.

Het vertrek 26 was de kelder. Het grondspoor van het ook hier volkomen weggebroken muurfundament werd op een diepte van 3.56 M teruggevonden. De vertrekken 28, 29 en 30 en het gangetje 27 moeten waarschijnlijk als dienstvertrekken, keuken enz. worden opgevat.

Indien wij de badvertrekken in het gebouw zelf moeten zoeken, ligt het voor de hand om het vertrek 11, met de beide conchavormige uitbouwen, als caldarium te verklaren. 12, dat geen hypokaustum had, zou dan het apodyterium geweest moeten zijn en

verder 13 het tepidarium. Een frigidarium zou dan ontbreken, want 14 had, blijkens de ondervloer van testa contusa, een hypokaustum en 16 was, zooals wij straks zullen zien, hoogst waarschijnlijk een open binnenplaats. Zoo lijkt mij de groepeerings der badvertrekken nog de eenig denkbare. Alleen komt mij de geheele badinrichting, mede door het ontbreken van een frigidarium, voor zoo'n groote villa wel wat klein voor. Het is dan ook zeer wel mogelijk, dat het eigenlijke badhuis, zooals in vele gevallen, apart gelegen heeft, bijv. aan den voet van den berg, waar volgens geruchten ook muren in den grond moesten zitten, maar waar wij tevergeefs gezocht hebben. Ook ligt er op een klein plateau, dichter bij den top van den berg, nog een Romeinsch gebouwtje (zelfs met een vloer van testa contusa, klaarblijkelijk van een hypokaustum) maar wegens de daar zeer dicht geplante boomen en struiken, die de eigenaar begrijpelijkerwijze liever niet geroid zag, konden wij dit niet nader onderzoeken. Dit gebouwtje, daar vlak bij den top evenwel, komt m. i. wegens de moeilijkheid der watervoorziening, niet zoo licht als badgebouw in aanmerking. Eerder zou men zulks vermoeden van het gebouw dat daar aan den voet van den berg zou moeten liggen, vlak aan de, daar ook thans nog stroomende, beek.

Behalve zoo'n afzonderlijk gelegen badhuis kan het hoofdgebouw zelf dan bovendien in 11 nog wel een enkel badvertrek bezeten hebben.

Al hebben wij door onze opgraving niet meer kunnen verkrijgen dan een bijna volledige plattegrond, met deze oogenschijnlijk geringe gegevens kunnen wij ons toch een, zij het dan ook zeer globale, voorstelling van het uiterlijk aspect van onze villa vormen (Afb. 6).

Precies in het midden van het gebouw ligt de groote zaal (oecus) 25, met een vestibulum (24) ervoor.

Op den zuidhoek, aan de voorzijde, vinden wij eveneens een groote zaal (14), bijna vierkant van vorm. De noordmuur van deze zaal kon weliswaar door de aanwezigheid van een grooten boom niet opgegraven worden, maar de plaats van dezen muur is precies te bepalen. Zij moet namelijk even ver van den zuidmuur van het gebouw afliggen, als de zuidmuur van de gang 2 van den noordmuur. Immers, het is uitgesloten dat de beide hoekpaviljoens niet precies gelijk van grootte zouden zijn. De geheele plattegrond van het gebouw wijst op strikte symmetrie, althans wat het uiterlijk aspect betreft. Uit de centrale ligging van den oecus moeten wij besluiten dat deze middenpartij boven de daarvoor liggende porticus heeft uitgestoken, juist zooals wij dat op verscheidene wandschilderingen uit Pompeï kunnen zien ¹⁾. Het vooraanzicht moet dus een monumentalen en symmetrischen aanblik geboden hebben: een porticus, geflankeerd door twee hoekpaviljoens en daar achter een hooger opgaande middenbouw.

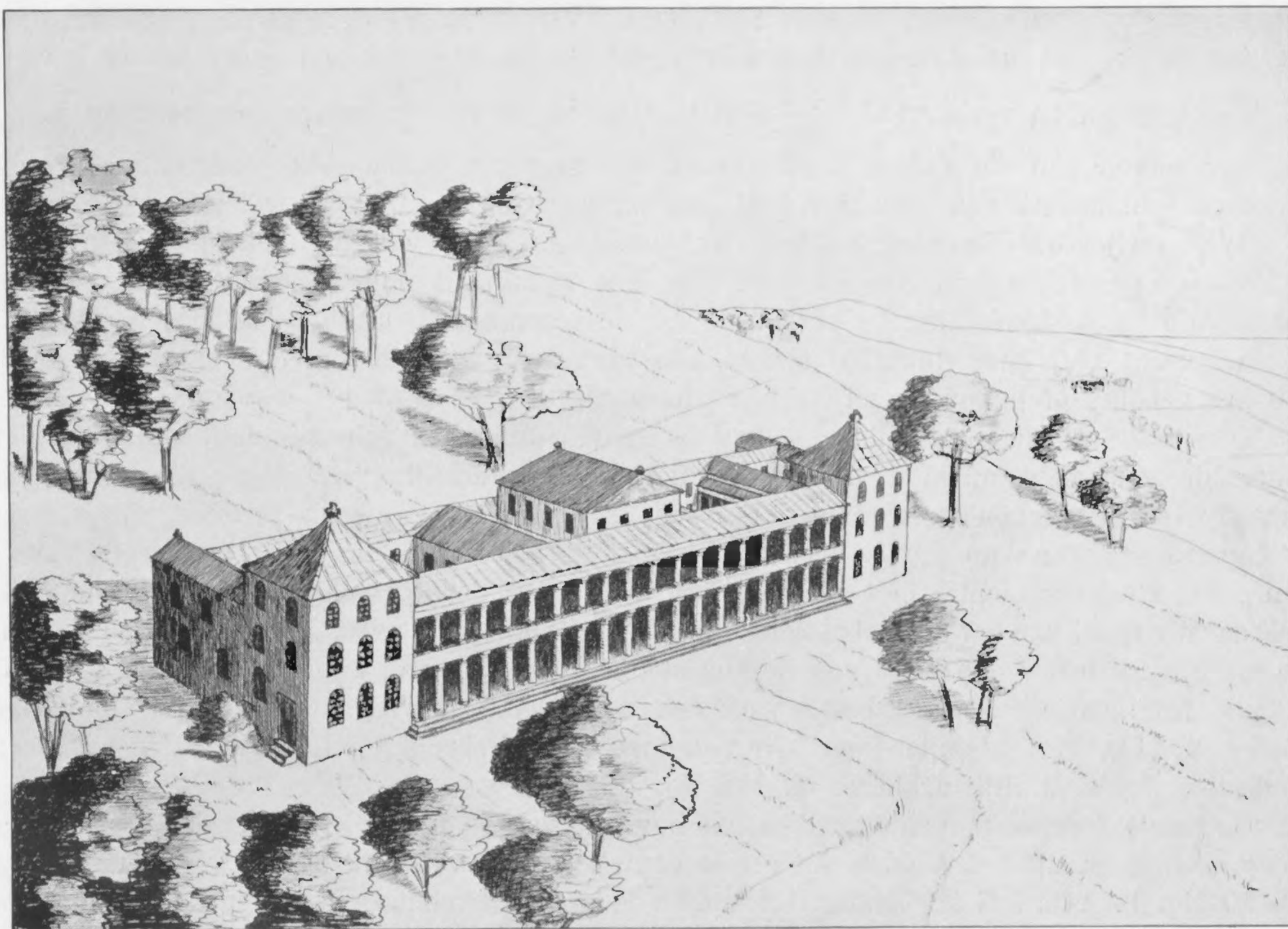
De rest van den plattegrond is niet symmetrisch, waaruit wij moeten afleiden dat alle andere vertrekken en open binnenplaatsen door dezen monumentalen voorgevel werden afgedekt. Een zekere herhaling rechts en links vindt men weliswaar in de groote ruimten 21 en 31 met de gangen of portieken 20 en 32 ernaast, maar deze liggen op ongelijke afstanden van de as van het gebouw.

Welke van deze overige ruimten moeten wij nu als open binnenplaatsen en welke als vertrekken beschouwen? In het algemeen zijn de vertrekken in twee rijen gerangschikt achter de porticus. De voorsten konden dus hun licht ontvangen via deze open porticus,

1) Zie ROSTOWZEW, Pompeianische Landschaften und römische Villen in: Jahrb. des arch. Inst. XIX (1904) passim.

de achtersten echter waren aan de buitenzijde afgesloten door den boven besproken gesloten gang dien men wellicht een cryptoporticus zou kunnen noemen of mogelijk ook, zooals wij zagen, als een rij van kleinere vertrekken zal moeten opvatten.

Wij moeten dus in elk geval eenige lichthoven aannemen om dit verlichtingsprobleem op te lossen¹⁾. In de eerste plaats komen dan wel in aanmerking om als zoodanig te worden opgevat, de groote ruimten 21 en 31. Van daaruit konden de vertrekken 23 en 30 hun licht ontvangen. De ruimten 6 en 16 zouden als kamers door andere vertrekken zijn

Afb. 6. Reconstructietekening der villa op den Kloosterberg.

ingesloten en dus volkomen donker zijn. Het kan dus wel niet anders, of deze ruimten zijn ook lichthoven geweest. 6 lijkt weliswaar als lichthof wat klein, maar wanneer onze veronderstelling juist is dat wij in 6a een praefurnium moeten zien, zal dit vertrekje slechts zeer laag opgetrokken zijn geweest, waardoor de oppervlakte van de lichthof aanzienlijk werd vergroot.

Tenslotte blijft ons de vraag: hoeveel verdiepingen heeft het gebouw gehad? Overblijfselen van trappen waren natuurlijk in het geheel niet meer aanwezig, maar niettemin moeten wij, bij de kolossale lengte van het gebouw, zeker meer dan een verdieping aannemen.

1) Dergelijke lichthoven vermeldt ook PLINIUS in de beschrijving van zijn villa Tusci (Epist. V. 6).
Oudh. Mededeel., N. R. XV.

Voor de hoekpaviljoens heb ik de hoogte geschat op drie normale verdiepingen en voor de rest van het gebouw op twee verdiepingen en een lage zolderverdieping. Ook de porticus heeft zeer waarschijnlijk twee verdiepingen gehad, een enkele rij van hoge zuilen zou zeker veel te fors hebben gestaan tegenover de hoekpaviljoens. De oecus zal vermoedelijk even hoog zijn geweest als de hoekpaviljoens, waarbij ik mij dan de zaal 25 van doorgaande hoogte denk.

De hoogtematen der verdiepingen zijn bij gebrek aan alle gegevens natuurlijk niet te berekenen, maar dat deze vrij hoog geweest moeten zijn, valt bijv. af te leiden uit de aanzienlijke oppervlakte van de zaal 14. Volgens VITRUVIUS (VI, 5) moet de hoogte van een vertrek gelijk zijn aan de halve som van lengte en breedte. Dat zou voor zaal 14 geven: $\frac{8+10}{2} = 9$ M en bijv. voor 15: $\frac{8+4}{2} = 6$ M. Deze regel, streng toegepast, zou natuurlijk bij die vertrekken van verschillende grootte tot een zeer zonderling geheel voeren, maar met een verdiepinghoogte van ongeveer 5 M moeten wij, dunkt mij, toch wel rekenen.

Waar wij voor de hoogtematen der verdiepingen en van het geheele gebouw zoo volkomen op de gis zijn aangewezen, was het natuurlijk niet mogelijk een op maten berustende opstandteekening te vervaardigen; de reconstructie (Afb. 6) is daarom gegeven in den vorm van een vluchtige schets, die niet meer bedoelt dan een indruk te geven hoe het gebouw er ongeveer zal hebben uitgezien.

Den tijd, waarin deze villa gebouwd is en den duur van haar bestaan, kan men met voldoende zekerheid afleiden uit de gevonden aardewerkscherven. De fragmenten van terra-sigillata die gevonden werden, laten geen zeer scherpe dateering toe. Het zijn vrijwel uitsluitend stukken van grove, dikwandige schotels met stijlen rand, uit de tweede eeuw. Een enkel klein fragmentje met relief bevindt zich daaronder, toevallig nog met een duidelijk leesbaar fragment van het pottenbakkersstempel van *Comitalis* (zie afb. 7 No. 1) uit Rheinzabern, die werkte in de tweede helft van de tweede, en het begin van de derde eeuw. Het relief, dat dit fragmentje vertoont, bestaat uit den lierspeler (Ludovici: Stempelbilder römischer Töpfer M. 114). Het stempel komt overeen met dat, afgebeeld bij Ludovici: Urnengraeber römischer Töpfer in Rheinzabern, bl. 104 No. 1960.

Onder de fragmenten van kruikhalzen bevindt zich bij uitzondering toevallig een enkel vroeg exemplaar, uit het midden der eerste eeuw (afb. 7 No. 2, verg. HOLWERDA: Arentsburg afb. 89 No. 2). Afb. 7 No. 3 behoort tot het einde van de tweede eeuw, evenals de nummers 4 en 5 (verg. resp. Arentsburg afb. 89 Nos. 32 en 28 en OELMANN: Die Keramik des Kastells Niederbieder, type 61). No. 6 schijnt bepaald reeds tot het begin van de derde eeuw gerekend te moeten worden (verg. Arentsburg afb. 89 No. 37 en Niederbieder, type 62).

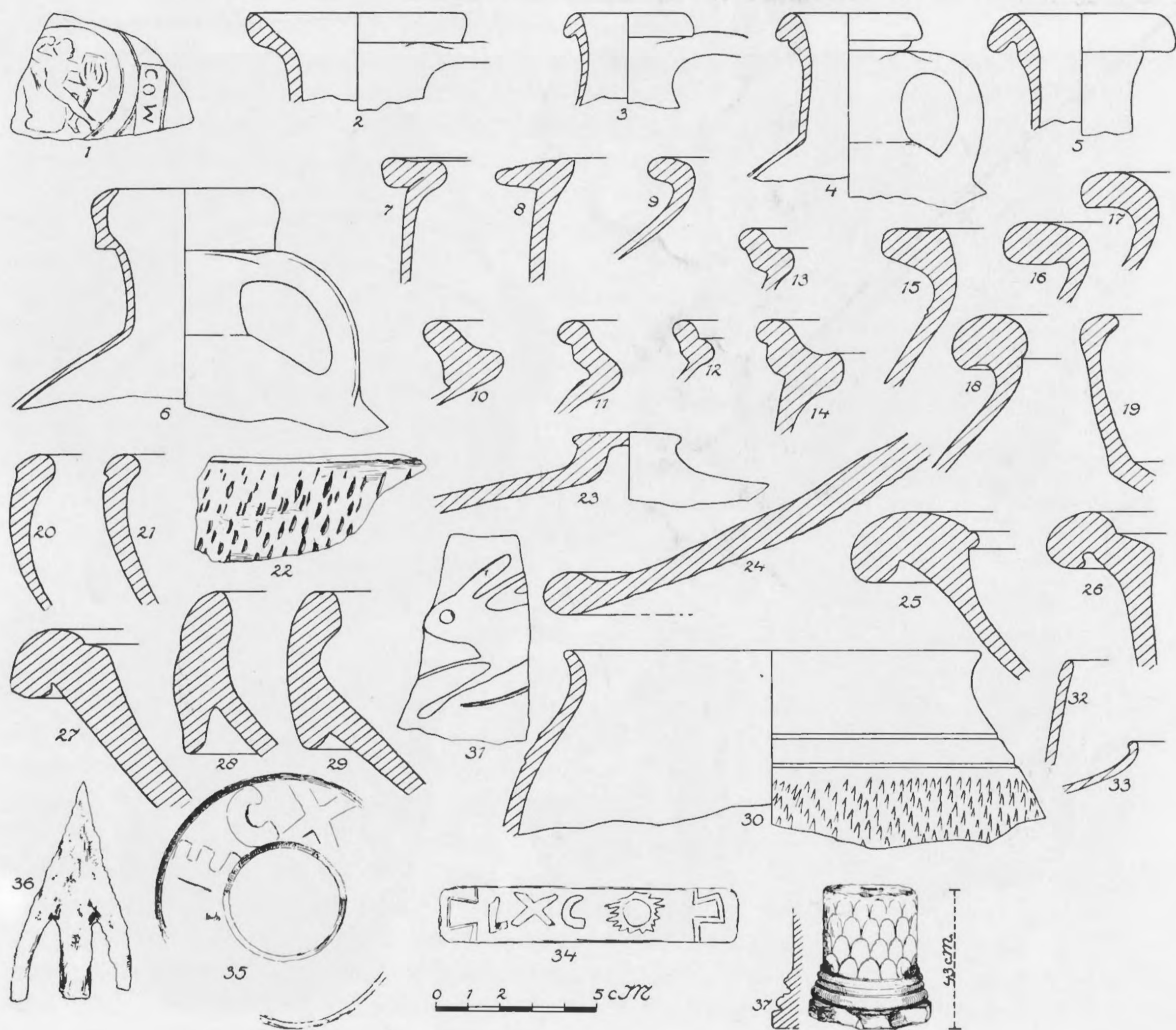
Onder het ruwwandige aardewerk behooren de urnen en kommen met vlakken, horizontalen rand, tot het begin der tweede eeuw (afb. 7 Nos. 7—9, verg. Arentsburg afb. 93 Nos. 187 tot 198).

De fragmenten van dit type zijn in aantal verre in de minderheid tegenover de potten met hartvormig randprofiel van de tweede helft der tweede en het begin van de derde eeuw, waarvan onder No. 10 tot 14 enkele voorbeelden geteekend zijn.

Even sterk vertegenwoordigd als deze laatsten zijn de urnen van dofgrijze, ruwwandig aardewerk met min of meer rond omgebogen randen (Nos. 15 tot 18). Zij schijnen gedurende de geheele tweede eeuw voor te komen (verg. Arentsburg, afb. 92 met bijbeh. text). De meer plompe, ronde vormen, die volgens de observaties te Arentsburg (en bij ander, nog

niet gepubliceerd materiaal in het Museum van Oudheden) tot het latere deel der tweede eeuw behooren, overwegen hier sterk, hetgeen ook geheel past in het beeld dat de andere aardewerkvondsten ons van deze vindplaats geven.

De ruwwandige schotels met afgeronden rand zijn in het algemeen tweede-eeuwsch (verg. de hier geteekende profielen 19 tot 21 met Arentsburg, afb. 94 Nos. 239, 220 en 236).

Afb. 7. Fragmenten uit de villa van den Kloosterberg.

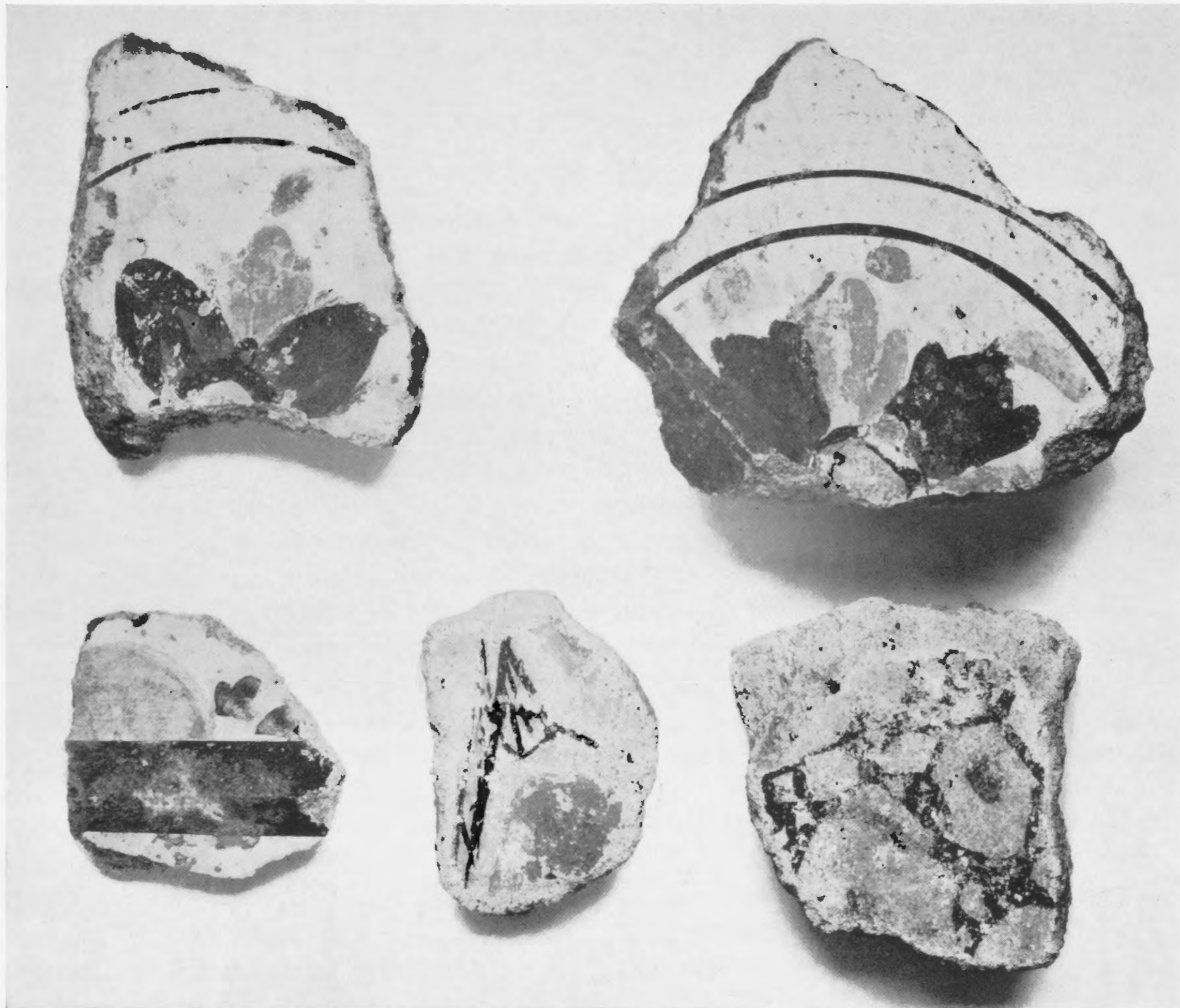
De versiering van het schotelfragment No. 22 vindt men terug op een kommetje te Newstead (verg. Curle: Newstead, Pl. XLVIII No. 44) uit den tijd der Antonijnen.

Onder de deksels van kookpotten komen de twee eenige, nog determineerbare fragmenten (Nos. 23 en 24) overeen met resp. No. 255 en 256 van afb. 94 van Arentsburg. Beiden zijn te dateren: later deel tweede eeuw en daarna.

Afb. 7 Nos. 25 tot 29 geven een paar profielen van wrijfschalen weer. De nummers 25

tot 27 met horizontalen rand, overeenkomend met afb. 95 en 96, Nos. 300, 327 en 318 van Arentsburg, te dateeren resp. eerste helft, midden en einde tweede eeuw.

Nos. 28 en 29 zijn wrijfschalen met verticalen rand, resp. te vergelijken met Arentsburg afb. 96 No. 334 en 335 en te dateeren omstreeks het einde der tweede- en in de derde eeuw. Die met verticale randen, hier afgebeeld, zijn de eenige exemplaren van dat type die gevonden werden, de horizontale randen zijn veel talrijker.

Afb. 8. Fragmenten van wandschilderingen uit de villa op den Kloosterberg.

Onder de scherven van geschilderd aardewerk springen de beide, afb. 7 No. 30 en 31 afgebeelde fragmenten het meest in het oog. Het zijn beide zeer late stukken, No. 30 komt overeen met Arentsburg afb. 91 No. 83 en moet op omstreeks 200 gesteld worden, van No. 31 vindt men een analogie in Niederbieber (Taf. V, No. 34). Het is zogenaamde Castorwaar, een slank bekertje met het relief „en barbotine” van een haas, uit een jachttafereel, zooals dat veel voorkomt op dit soort aardewerk, een haas of een hert, door een hond vervolgd.

Verscheidene scherven van geschilderd aardewerk zijn afkomstig van schotels met

gebogen, opstaande kanten en afgeronde randen van het type: Arentsburg afb. 91 No. 101 (tweede helft 2^e eeuw). Twee fragmentjes van glanzend zwartgelakte bekertjes werden nog gevonden, het eene (afb. 7 No. 32) is een randstuk van een beker uit de tweede helft van de tweede eeuw van den vorm: Koenen, Gefäßkunde Taf. XVI No. 13, een vorm die typisch is voor grafvelden uit den tijd der Antonijnen en o. a. ook uit Nijmeegsche grafvelden in talrijke exemplaren voor den dag gekomen is. Het andere (afb. 7 No. 33) schijnt te behooren tot een beker als Niederbieber type 32c.

Onder de enkele fragmenten van groote amforen bevindt zich een oor met het stempel L. Q. S. Ditzelfde stempel komt voor onder de vondsten van Arentsburg (afb. 98 No. 13); uit de daar aangehaalde verwijzingen naar andere gedateerde vindplaatsen moet men besluiten dat dit firmastempel tot de tweede helft der tweede eeuw behoort.

Onder de bouwfragmenten zijn vooral interessant de resten van muurschilderingen (Afb. 8), waaronder minstens vijf verschillende decors te herkennen zijn, afkomstig uit even zooveel verschillende kamers.

Verder twee stukken van tegels met stempels van het X^e legioen (afb. 7 No. 34 en 35). Het is een groote zeldzaamheid dat militair materiaal in een particulier gebouw verwerkt werd. Wanneer dit al een enkele maal voorkomt, betreft het steeds oud materiaal, voor de tweede maal gebruikt en naar alle waarschijnlijkheid zal dat ook hier het geval zijn. Immers, het X^e legioen, dat te Nijmegen op den Hunerberg zijn castellum gehad heeft, werd door Trajanus in het begin der tweede eeuw uit deze streken weggenomen en daar alle vondsten erop wijzen dat onze villa niet vóór omstreeks 125 gebouwd moet zijn, is het zeer goed mogelijk dat bij den bouw onder meer gebruik is gemaakt van oud materiaal, van de verlaten legioensvesting afkomstig.

Het fragment van een zuiltje van kalksteen, met een doorsnede van 29 cM, fraai behakt met schubben en van een geprofileerden sokkel voorzien (afb. 7, No. 37) wijst, evenals de wandschilderingen, op de luxueuze afwerking van het gebouw.

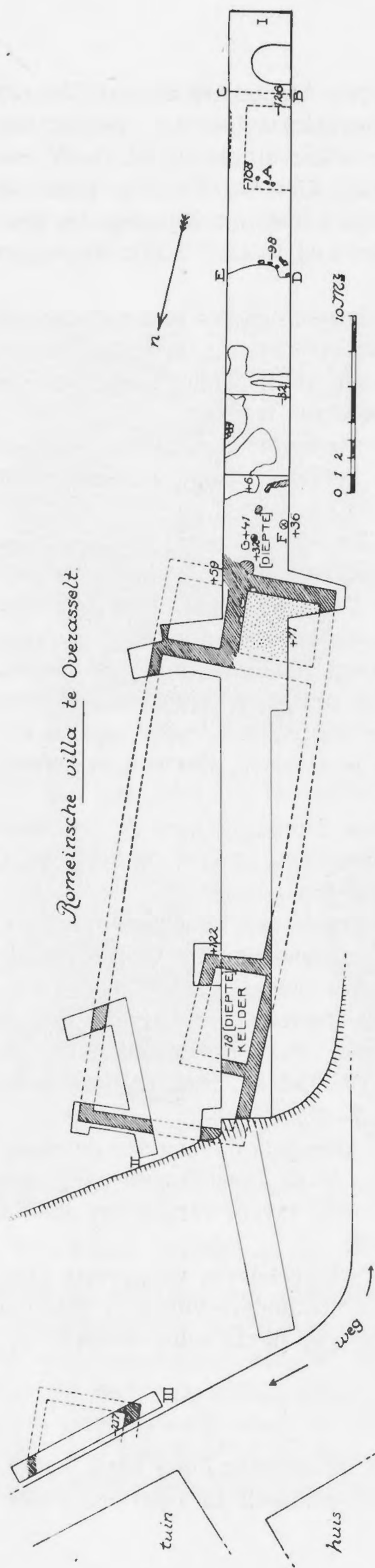
Tenslotte kwamen er nog, behalve natuurlijk vrij veel tegels van hypokaustumpijlers, een aantal fragmenten van holle tegels voor den dag, die gediend hadden voor opgaande rookbuizen langs de muren. Onder de ijzerfragmenten is het eenige stuk, dat nog een duidelijk herkenbaren vorm heeft, de hier (afb. 7, No. 36) weergegeven pijlpunt (lengte 6.5 cM), waarschijnlijk van inheemsch (Germaansch) maaksel. De vorm doet denken aan bronzen pijlpunten der Hallstattcultuur (verg. LINDENSCHMIT V, Taf. 68, Nos. 1245 en 1260. Ook: v. SACKEN: Das Gräberfeld v. Hallstatt, Taf. VII, No. 7—9).

Blijkt het dus uit de vondsten, waaronder er nagenoeg geen zijn die nog aan de eerste eeuw zouden kunnen worden toegeschreven, dat onze villa in de tweede eeuw gebouwd moet zijn, de tegels met legioenstempels doen, zooals wij boven zagen, vermoeden dat dit gedurende, of kort na de regeering van Trajanus is geschied.

Uit de laat-tweedeëeuwsche en mogelijk nog derdeëeuwsche scherven valt voorts af te leiden dat het gebouw, evenals wij dat tot dusver ook steeds van andere villa's in ons land hebben kunnen constateeren, in den loop van de eerste helft der derde eeuw verlaten is.

2. ROMEINSCHE VILLA TE OVERASSELT

Door de zeer gewaardeerde bemiddeling van de heeren F. BLOEMEN en Pater BEDA O. F. M. kon aan den zoogenaamden Schijwal tusschen Wijchen en Overasselt in 1930 een onder-

Afb. 9.

zoek ingesteld worden naar een Romeinsch gebouw dat blijkens de vondst van muren en veel Romeinsch puin, daar in een stuk grond, toebehoorend aan den landbouwer Jansen, verborgen moest liggen. Het bewuste terrein lag vrij hoog en liep aan de noordzijde stijl af, aan dien kant een gedeelte vormend van den bovengenoemden Schijwal. Deze stijlte moet reeds in den Romeinschen tijd aanwezig zijn geweest want ook vlak aan den voet daarvan lag nog een der bijgebouwen van de villa. Er zijn dan ook teekenen die erop wijzen dat die Schijwal waarschijnlijk tot een voorromeinschen aanleg behoort, daarop kan hier thans echter niet nader worden ingegaan. Bijna het geheele terrein, waarover de fundamenten zich uitstrekten, was dicht beplant met eikenhakhout. Helaas werd de moeizame arbeid van het rooien der zware eiken stobben niet vergoed door het vinden van nog goed bewaarde fundamenten. De muren bleken zoo grondig verwoest, dat het slechts met veel moeite gelukte het op den plattegrond (Afb. 9) geteekende verloop ervan weer te vinden.

In het zuidelijk uiteinde van sleuf I stieten wij op een vertrek, dat blijkens de vele fragmenten van tegels die daar tusschen het puin lagen, eens met een hypokaustum voorzien was geweest. Zelfs de onder-vloer van dit hypokaustum was echter totaal vernield en de muurfundamenten eveneens zoodanig, dat alleen in de hoek bij A de binnenscheiding van den muur nog eenigszins te constateeren was. Met de lijn B—C eindigde het puin, deze lijn geeft dus ongeveer de buitenscheiding van den zuidelijken muur van het vertrek aan. Ten noorden grensde aan dit eerste vertrek een tweede, eveneens thans niet meer dan een onregelmatig gat, met puin gevuld. Uit de diepte waarop hier nog enkele steenen op hun plaats schenen te liggen, en uit de vondst van tegelfragmenten tusschen het puin, viel af te leiden dat ook dit vertrek een hypokaustumverwarming heeft gehad. De onregelmatige lijn D—E, die het afscheidde van den vasten, ongeroerden, grond, gaf ten naastebij aan hoever deze kamer zich naar het noorden heeft uitgestrekt. Omstreeks 7 M verder in de sleuf teekende zich in den vasten zandgrond een donker baantje af waarin veel kalkresten werden gevonden. Hoogstwaarschijnlijk moeten wij in dit baantje het laatste overblijfsel van

een fundamentsleuf zien. Het was zichtbaar, ruim 60 cM hooger dan de bovenvermelde, nog in situ gevonden steenen in het tweede vertrek. Dit niveauverschil komt inderdaad ongeveer overeen met dat tusschen de vloer van een vertrek zonder hypokaustum en de ondervloer van een vertrek met hypokaustum. Wij hebben hier weliswaar niet met het niveau der vloeren, maar met de diepten der fundamentsleuven te doen maar, waar de bovenvloeren van de vertrekken met- en de vloeren der vertrekken zonder hypokaustum in een gebouw op hetzelfde niveau lagen, spreekt het vanzelf dat de vertrekken met hypokaustum zooveel dieper gefundeerd werden als de afstand tusschen suspensura en ondervloer bedroeg.

Tot zoover kunnen wij dus met vrij groote zekerheid zeggen dat wij drie achter elkaar liggende vertrekken van een gebouw gevonden hebben, waarvan er twee van een hypokaustumverwarming waren voorzien. De verderop volgende onregelmatige plekken met steenpuin hadden niets met fundamentresten te maken. Blijkbaar was er een open ruimte tusschen het beschreven gebouw en het hoofdgebouw. Dit blijkt trouwens reeds hieruit, dat de westelijke muur van het hoofdgebouw niet doorliep.

In die open ruimte kwam bij F een Gallo-germaansche urn voor den dag, gevuld met verbrande beenderen, een brandgraf dus. Ook het paalgat G bleek bij het uitdiepen een Germaansch urnscherfje te bevatten.

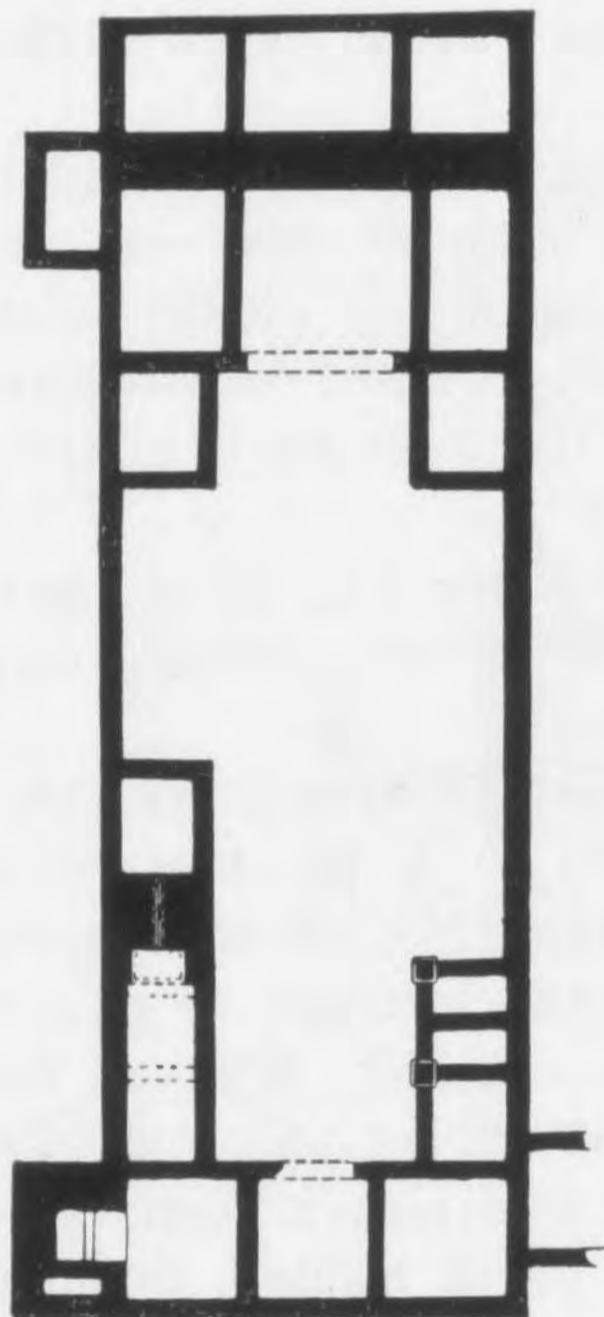
Van het hoofdgebouw konden de omtrekken met voldoende zekerheid worden vastgesteld. Het bleek een langwerpig gebouw te zijn van ruim 32 bij 10 M. De elders veel voorkomende vooruitspringende hoektorens ontbraken hier. Op de zuidelijke vleugel lagen twee vertrekken achter elkaar, waarvan een met een hypokaustum, waarvan de ondervloer nog volkomen gaaf bewaard gebleven was. Verder was er een kelder, waarvan de muren ook volkomen waren weggebroken maar die door de diepte van het puin toch als kelder kon worden geïdentificeerd. Eenige verdere binnenindeeling kon niet worden vastgesteld en is er waarschijnlijk ook nooit geweest. Immers, in elk geval hadden wij dan de sporen van een binnenmuur moeten vinden in sleuf II, waarin toch de sporen van de beide buitenmuren hoewel volkomen uitgebroken, nog voldoende duidelijk te herkennen waren. Of wel, de zuidelijke muur van den kelder had door moeten loopen en dit was ook niet het geval. De ruimte tusschen den kelder en de beide vertrekken in den zuidvleugel leverde ook geen enkel gebouwspoor op. Waarschijnlijk moet men zich die groote ruimte, waarin de kelder gelegen is, als een enkele, overdekte hal voorstellen.

Aan den voet van de terreinhoogte lag nog een derde gebouw, waarvan in sleuf III nog een hoek voor den dag kwam, gevormd door twee, nog vrij goed bewaarde muren. Van een derden muur werden de onduidelijke sporen in het andere einde van de sleuf teruggevonden. Verder kon dit gebouw niet opgegraven worden daar de weg, waaronder het grootendeels verborgen lag, vrij moest blijven.

In het middelste van de drie gebouwen zullen wij wel het hoofdgebouw moeten zien. Dat het gedeeltelijk tot woning heeft gediend, bewijst wel het van een hypokaustum voorziene vertrek. Van het eerst besproken gebouw valt al heel weinig te zeggen. De fundamenteen waren zóó grondig verwoest en lagen bovendien zóó diep onder den grond, dat van een verder onderzoek moest worden afgezien als veel te kostbaar in verhouding tot het te verwachten resultaat. Men zou geneigd zijn er het badgebouw in te zien, maar daar van de uitgestrektheid verder niets bekend is, is het verstandiger hier met een hypothese te besluiten: het middelste gebouw het hoofdgebouw, ten zuiden daarvan het badhuis en ten

noorden een stal of schuur. Welke zijde van het hoofdgebouw het front heeft gevormd, was uit de overblijfselen uit den aard der zaak niet meer op te maken.

Interessant was deze opgraving voornamelijk om het type van het (vermoedelijke) hoofdgebouw, waarvan mij in onze streken geen analogie bekend is. Het beste vergelijkings-object is misschien een bijgebouw van de villa van Mansfield Woodhouse in Engeland (afb. 10). Ook daar zien wij een langwerpige hal met, in dit geval aan beide smalle zijden, een aantal vertrekken, terwijl bovendien eenige kamers in de hal zijn ingebouwd, evenals bij onze villa de kelder.

Afb. 10.
Villa van Mansfield
Woodhouse

Voor dateering geeft ook hier het aardewerk voldoende steun. De gevonden aardewerk-fragmenten zijn bijna uitsluitend afkomstig van ruwwandige potten. Het talrijkst zijn de exemplaren met horizontale randen (afb. 11 Nos. 1, 2, 4—10, 12—14 en 16—20) Analogieën van deze stukken vindt men voornamelijk in O. R. L. 31 (Wiesbaden, tijd van Domitianus-Trajanus) Taf. 15 (zie voor No. 8 ook Arentsburg afb. 94 No 232c). Ook leeft in dezen tijd de oude kookpot met omgebogen rand nog voort (Nos. 3, 11 en 15).

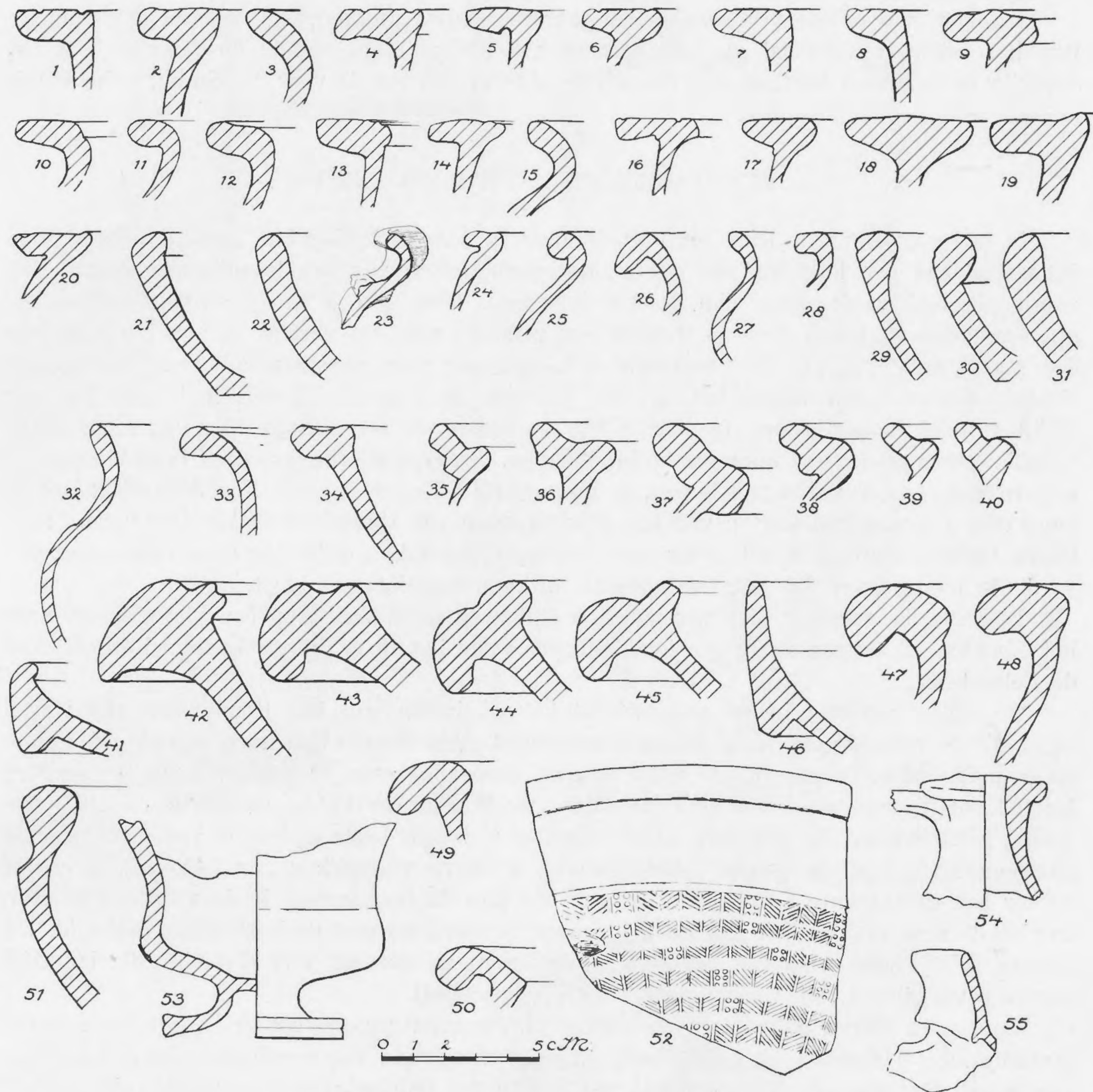
De schotels met opstaanden, gebogen rand vindt men sedert de tweede helft der eerste eeuw, later steeds dikker wordend, zooals onze Nos. 29, 30 en 31. No. 31 is van zoogenaamd Nijmeegsch aardewerk, rossig gladwandig, aan de binnenzijde en naar de buitenkant, ruim over den rand heen, met een oranje-roode kleurstof overtrokken. Ons No. 21, fijn van vorm, is nog wel uit de eerste eeuw. Verg. voor het fragment van een terra-nigra schotel, No. 22: Arentsburg afb. 92 No. 149, een stuk, waarschijnlijk uit de eerste helft van de tweede eeuw. Een paar andere stukjes die nog aan de eerste eeuw moeten worden toegeschreven zijn de Nos. 23 en 24 (verg. resp. BREUER, *Les objets antiques, découverts à Ubbergen près Nimègue*, in: *Oudh. Meded. N. R. XII Pl. X, 2* en Arentsburg afb. 92 No. 129. De profielen 25—28 schijnen ook vrij vroeg, maar zijn niet met zekerheid te bestemmen. No. 32 doet in vorm en baksel sterk aan een inheemsche urn denken maar is alleen veel harder gebakken. Het stuk is te vergelijken met Arentsburg afb. 92 No. 133 en stamt waarschijnlijk uit de eerste helft der tweede eeuw.

Het randfragment No. 33 (Verg. Arentsburg afb. 94 No. 217) moet in de tweede helft der tweede eeuw gedateerd worden. De Nos. 33—40 zijn kookpotten met hartvormig randprofiel uit de tweede helft der tweede eeuw.

Tot ditzelfde tijdperk, tot in de derde eeuw toe, behooren de wrijfschalen, Nos. 41—45 en de wrijfschaal van terra-sigillata No. 47. De randfragmenten 47—50, van een egaal dof-grijs baksel, zijn afkomstig van groote potten die speciaal in onze streken schijnen voor te komen in de tweede eeuw (zie Arentsburg afb. 92 No. 141 vlg.). Het eigenaardig geprofileerde stuk No. 51, van zeer grof, sterk met kiezelsteentjes vermengd baksel, maakt een zeer laten indruk. Ook No. 52, een scherf van een sigillata kom met radstempelversiering, dateert uit het begin der 4^e eeuw (zie Unverzagt, *Keramik v. Alzei, Typ. I*, het ornament op Taf. III, 5).

Het rookschaltje No. 53 is te vergelijken met Arentsburg afb. 93 No. 181 en stamt, mede wegens het vrij grove baksel, uit de tweede helft der tweede eeuw.

De beide kruikhalsjes, No. 54 en 55 tenslotte, zijn niet precies te dateeren. Een platte

Afb. 11. Fragmenten uit de villa van Overasselt.

lip als van No. 54 komt reeds vrij vroeg in de eerste eeuw voor maar wordt ook nog in veel later tijd gevonden. Ons exemplaar, klein, met ingebogen, gedrongen hals en van grove pijpaaarde is vermoedelijk vrij laat in de tweede eeuw te stellen. De ingebogen, bandvormige lip van No. 55 vindt men reeds bij Typ. 53 uit Hofheim (zie RITTERLING, Hofheim Abb. 64,

No. 6) maar eveneens komt deze vorm bij kruiken uit de tweede helft der tweede eeuw voor. Het opwaarts gerichte stompje van het oor van ons exemplaar, wijzend op een rond gebogen oor, maakt een late dateering zeer waarschijnlijk, deze hals zou dan tot een peer-vormige kruik behoord hebben.

Afgezien van enkele vroegere en een paar veel latere stukken, wijst dus de groote massa van het schervenmateriaal op een bestaan van de villa gedurende de geheele 2^e eeuw, dezelfde periode van bestaan dus die wij tot dusver ook steeds voor de Limburgsche villa's hebben moeten concluderen.

3. EEN ROMEINSCHE VILLA BIJ LEMIERS.

In het voorjaar van 1929 ontdekte Rector H. JONGEN te Lemiers in een weiland, toebehoorend aan den heer KRÄMER aldaar, de overblijfselen van een Romeinsch gebouw. Een voorloopig onderzoek, door den Rector ingesteld, waarbij een groepje schooljongens als gravers goede diensten bewees, bracht een gedeelte van het vertrek a. aan het licht (zie den plattegrond afb. 12). De fundamenten bleken nog zeer goed bewaard te zijn en naar de richting te oordeelen moest het geheele gebouw op toegankelijk terrein liggen. De heer KRÄMER bleek genegen een opgraving toe te staan en zoo scheen hier een mooie kans geboden een van de vele Romeinsche landhoeven, waarvan de fundamenten in Zuid-Limburg nog in den grond verborgen liggen, in zijn geheel bloot te leggen. Nog denzelfden zomer werd voor gezamenlijke kosten van het Rijksmuseum van Oudheden en het Provinciaal Limburgs Genootschap, met dit werk een aanvang gemaakt en in één opgravingscampagne vorderde men zoover dat het hoofdgebouw althans volledig was blootgelegd.

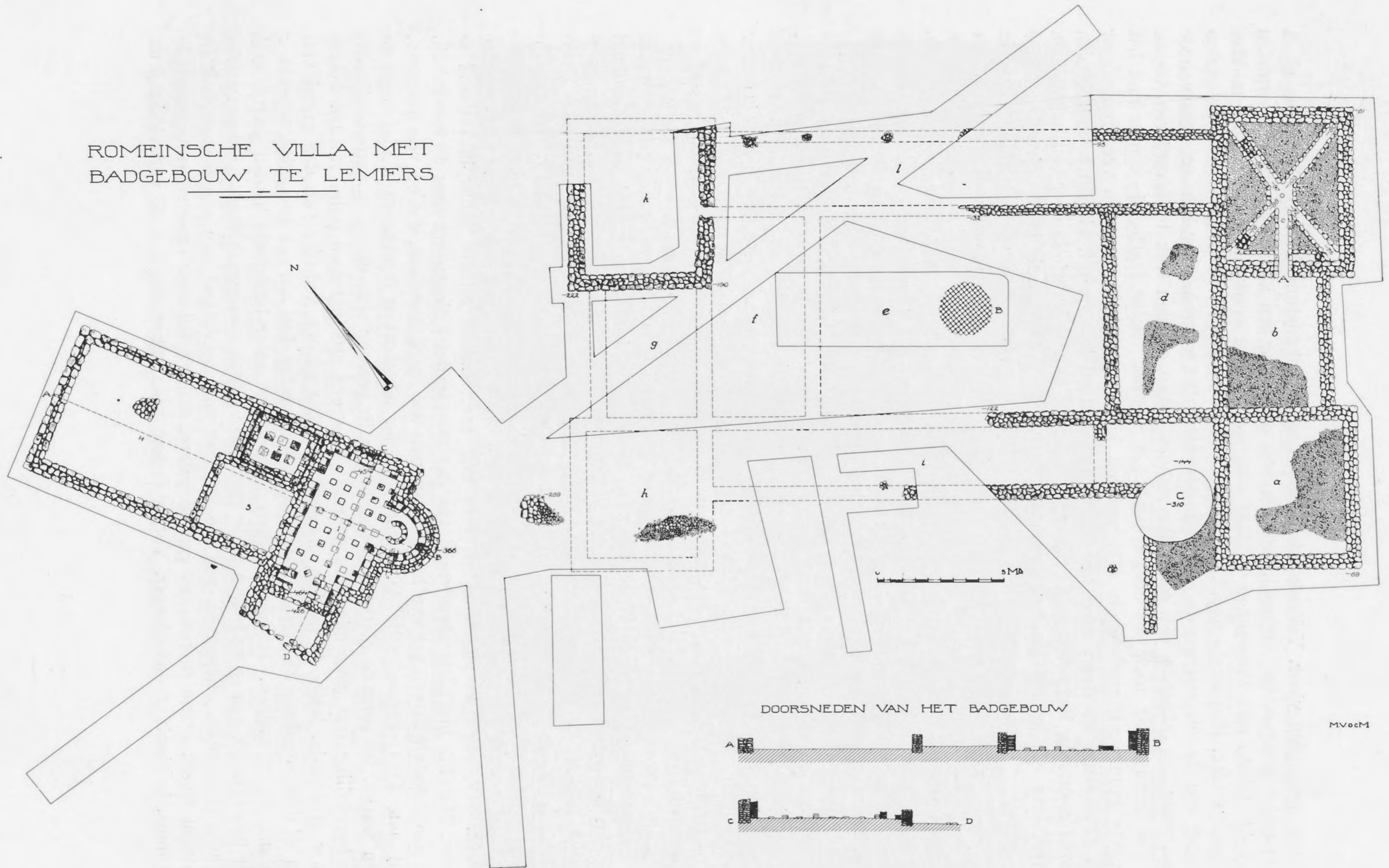
De villa is gelegen, niet ver van den Rijksweg naar Vaals, op een plateau, dat naar het Noorden en Oosten zacht glooiend afloopt, waar het in de laagte begrensd wordt door de Selzerbeek.

De villae rusticae in de noordwestelijke provincies van het Romeinsche rijk waren bijna altijd volgens een vast schema aangelegd. Als kern vindt men steeds een groote langwerpige of vierkante ruimte waar aan de eene zijde over de geheele lengte een galerij langs loopt die aan weerskanten geflankeerd wordt door vierkante, eenigszins vooruitspringende, vertrekken. Bij grootere villa's sluiten zich aan beide zijden, of soms ook slechts aan een zijde van de groote middenruimte, kleinere vertrekken aan. Alles blijft echter achter het monumentale front van de porticus met de hoektorens. Is de villa nog groter, dan vindt men niet zelden aan de achterzijde de porticus met de hoektorens herhaald. Dit laatste is bij onze villa het geval en hierin stemt zij overeen met een villa die indertijd niet ver verwijderd, bij Vlengendaal werd opgegraven ¹⁾.

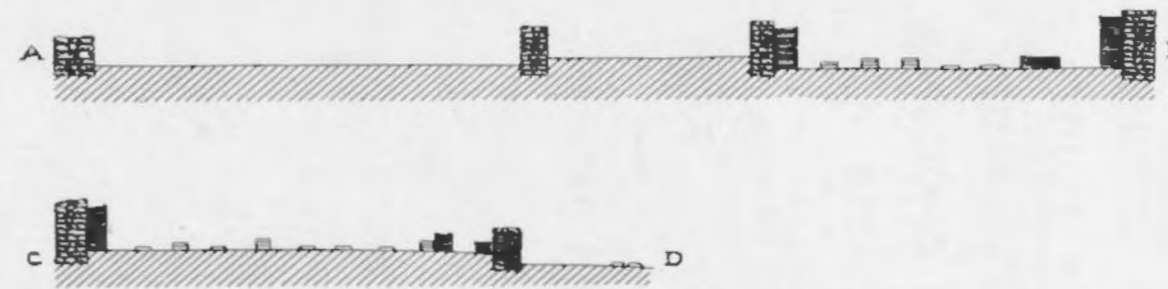
De muren waren gefundeerd op veldkeien, die zonder mortelverband in de leem waren gestampt. Zij bestonden uit een binnen- en een buitenwand van regelmatig behakte blokken van een kalksteensoort die ook thans nog wel in den nabijgelegen Sneeuwberg uitgebroken wordt, tusschen welke een vulling van ruwe steenen en kalkmortel gegoten was. De fundamenten van den zuidoostvleugel waren nog zeer goed bewaard. In de kamers *a*, *b* en *d* waren nog groote plekken fijngestampt steengruis aanwezig, overblijfselen van de onderlaag

1) Prof. W. GOOSSENS. Die römische Villa bei Vlengendaal. Intern. Arch. f. Ethnographie. Bd. XXIV (1916).

ROMEINSCHE VILLA MET
BADGEBOUW TE LEMIRS

DOORSNEDEN VAN HET BADGEBOUW

MVocM

Afb. 12.

van een verhardden vloer. Vertrek *c* had een kanaalhypokaustum. Het stookgat was bij *A* in vertrek *b* gelegen. De warme lucht trok van daar door een kanaal, waarvan de wanden aan beide zijden met baksteen bekleeft waren, naar een vierkant gat onder het midden van het vertrek. Een ronde hypokaustumpijler in het midden van dit gat diende ter ondersteuning van de suspensura, de eigenlijke vloer van het vertrek. Vier kanalen, waarvan de bodem naar het uiteinde toe eenigszins schuin opliep om den trek te bevorderen, liepen van het midden uit naar de hoeken van het vertrek. Holle tegels, die echter met het opgaande muurwerk verdwenen zijn, zorgden hier ongetwijfeld voor den verderen afvoer der rookgassen. Ook daar, waar het hoofdtoevoerkanaal het vertrek binnen kwam, gingen terstond rechts en links langs den muur twee smalle kanaaltjes af die door een baksteen drempel van dit kanaal gescheiden waren. Daar de laag steengruis in de vertrekken *a*, *b* en *d* ongeveer even hoog gelegen moet hebben als de onderkant van den eigenlijken vloer in het vertrek *c*, zullen wij in dit steengruis de onderlaag van de werkelijke vloeren dier vertrekken moeten zien, niet overblijfselen van hypokaustumondervloeren. Deze laatste bestaan trouwens ook steeds uit fijngestampt baksteengruis met kalk vermengd (opus signinum), niet uit geklopten natuursteen, welken laatste men daarentegen vaak aantreft als onderlaag voor een leemestrikvloer. Behalve het vertrek *c* zijn er blijkbaar geen andere vertrekken met een hypokaustumverwarming in het hoofdgebouw geweest.

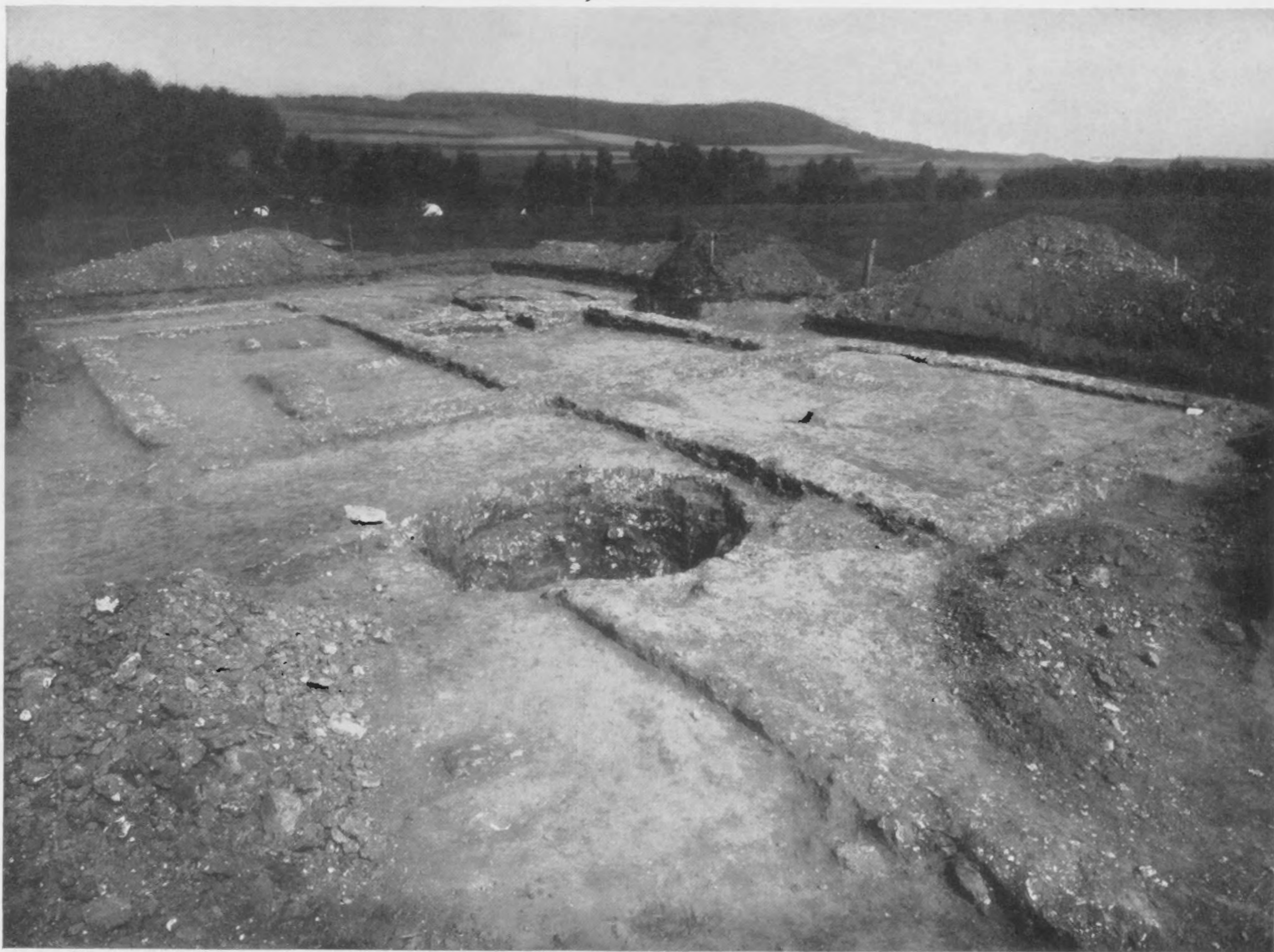
De groote middenruimte *e* (de vraag of deze als open hof of als overdekte hal gedacht moet worden zullen wij straks in grooter verband behandelen) bevatte bij *B* een brandplek, het overblijfsel van een haard. Tegels, of andere dingen die erop zouden wijzen dat daar eens een gebouwde haard gelegen heeft, troffen wij niet meer aan. Zeer waarschijnlijk is echter een dergelijke aanleg oorspronkelijk wel aanwezig geweest. Paalgaten, of andere grondsporen werden in deze middenruimte die, zooals men op den plattegrond kan zien, voor een groot gedeelte werd blootgelegd, niet gevonden.

In de op het zuiden liggende voorgalerij kwam bij *C* een vrijwel ronde put voor den dag die bij uitgraving een diepte bleek te hebben van 1.60 M en geheel was aangevuld met puin. De wanden gingen recht naar beneden en waren noch met steenen, noch oogen-schijnlijk met hout versterkt geweest. Klaarblijkelijk is de put pas gegraven na de verwoesting der villa en wellicht nog niet lang geleden, om er het op den akker liggend puin in te begraven, want hij ging dwars door twee muurfundamenten heen. Wat de beteekenis is geweest van het muurtje dat hier van de voorgalerij af recht naar voren liep, is niet duidelijk. Het eindigde plotseling en was met geen enkele andere muur in verband te brengen. Mogelijk heeft het als zijwand van een trap gediend die opging naar de voorgalerij.

De noordwestelijke vleugel van het gebouw was zoo sterk verwoest, dat op vele plaatsen, vooral aan de voorzijde, zelfs de grondsporen der uitgebroken fundamenten niet meer te vinden waren. De oorzaak hiervan was, dat men in vroeger eeuwen de oorspronkelijk vrij steile berghelling wat glooier had gemaakt door een groote massa puin, van het hoofdgebouw afkomstig, langs de helling omlaag te storten en een gedeelte van den grond van boven af daar overheen te werken, klaarblijkelijk met het doel om een behoorlijk ploegbaar bouwland te verkrijgen. In hoofdtrekken is het niet meer bestaande in den plattegrond echter gemakkelijk aan te vullen. Aan de voorzijde van den noordwestvleugel moet een zelfde hoektoren (*h*) hebben gelegen als aan die van den zuidoostvleugel, een onregelmatigheid in het overal weerkerend frontaspect van de galerij, geflankeerd door twee vooruitspringende hoektorens, is absoluut ondenkbaar. Verder is het bijna zeker dat met de vertrekken *b* en

d van den zuidoostvleugel, twee overeenkomstige vertrekken (*g* en *f*) in den noordwestvleugel gecorrespondeerd hebben want, neemt men dit aan, dan komt de haard, dien wij in de groote middenruimte vonden, juist in het midden te liggen en dit is ook, naar wij uit meerdere analogiën kunnen zien¹⁾, de gewone plaats. Ik heb er dan ook geen bezwaar in gezien deze vertrekken op den plattegrond in stippellijn te reconstrueeren.

Onze villa had, zooals boven reeds opgemerkt werd, niet alleen aan de voorzijde, maar

Afb. 13. Villa van Lemiers. Oostelijke vleugel van het hoofdgebouw.

ook aan de achterzijde een porticus (*l*) met hoekpaviljoens (*c* en *h*). Dat de zuidoostgevel de voorzijde is wordt echter wel zeer waarschijnlijk gemaakt door het sterker vooruitspringen van de hoekpaviljoens aan dien kant.

Op het einde der eerste opgravingscampagne was het geheele hoofdgebouw blootgelegd. Bovendien kwam in de laatste dagen aan den voet van het plateau, ten N. W. van het hoofdgebouw, nog een gedeelte van het badhuis aan het licht. Aan de bovenbeschreven kunstmatige afglooiing van de helling was het te danken dat dit, diep onder den grond (3.66 M onder het niveau van het maaiveld aan den zuidoosthoek van de villa), in een voor

1) Verg. OELMANN, Ein gallorömischer Bauernhof bei Mayen. in: Bonn. Jahrb. 133. t. a. p. bl. 127 vlg.

X ons land tot dusver ongekenden toestand van conservatie bewaard was gebleven. In den zomer van 1930 werd dit badhuis geheel blootgelegd. Het gebouw bestond uit vier vertrekken die door hun ligging ten opzichte van elkaar hun bestemming duidelijk verrieden. Het groote vertrek met het hypokaustum (1) was het caldarium. Hier stond, ongetwijfeld tegen den wand die het vertrek van het praefurnium scheidde, ter plaatse waar de vloer nog extra ondersteund werd door de daar nog aanwezige muurtjes van op elkaar gestapelde

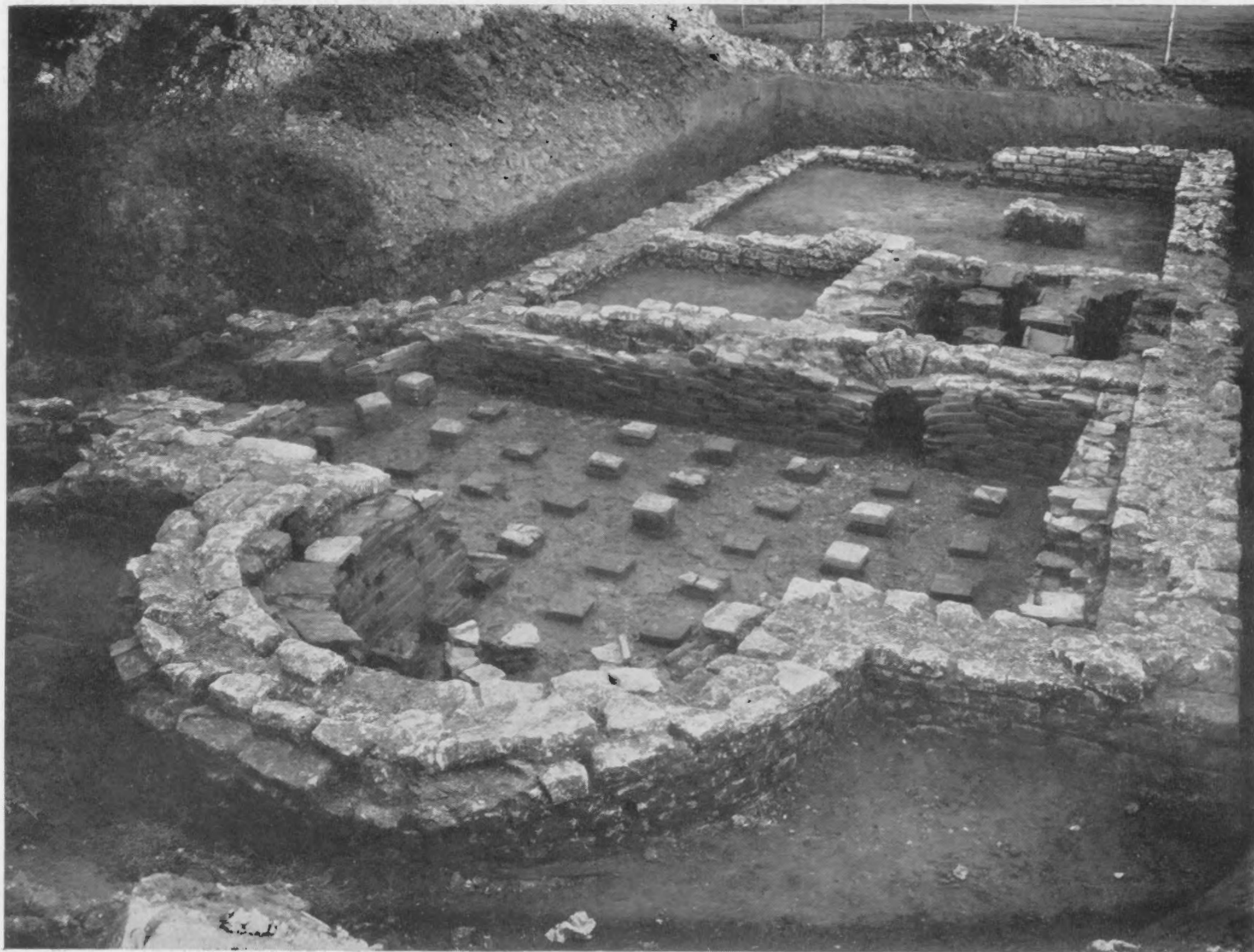
Afb. 14. Villa van Lemiers. Vertrek C.

X dakpannen, eens de badkuip voor het warme bad ¹⁾). In de exaetra aan de zuidzijde van het vertrek zal in het midden het labrum gestaan hebben, het bekken, gevuld met koud of warm water, waarmede men zich na het bad placht af te spoelen.

Den bouw van het hypokaustum konden wij aan dit vertrek goed bestudeeren. De muren van kalksteen waren aan de binnenzijde bekleed met opelkaargestapelde dakpannen, de opstaande lijsten naar het vertrek toegekeerd. De vloer liep, zooals dat behoort bij een hypokaustum, eenigszins af naar het praefurnium. De hoogtematen wijzen een verschil uit van 10 cM tusschen het praefurnium en het daar tegenover gelegen uiteinde van het

1) Gelijk in de zoogen. villa van Diomedes (DAREMBERG et SAGLIO I, blz. 655).

vertrek. Van de suspensura van het caldarium was niets bewaard gebleven maar van de hypokaustumpijlers lagen de onderste tegels alle op een na nog op hun plaats, van sommige lagen nog drie, van enkele zelfs nog vier tegels boven elkaar. De pijler voor den uitgang van het stookkanaal was overhoeks geplaatst om dezen uitgang niet te veel af te sluiten. In de exaetra was opzij, bij a een trek gat aangebracht dat de rookgassen direct door den muur naar buiten leidde: een vierkant gat was in den muur uitgespaard, van ± 15 cM

Afb. 15. Villa van Lemiers. Badegebouw.

in het vierkant. Dit gat werd door den vuurvastwand van dakpannen met ongeveer dezelfde doorsnede voortgezet, maar was daar iets lager geplaatst, zoodat als het ware een knik ontstond zooals vaak bij onze kachelpijpen, om den trek te bevorderen. Op afb. 15 is een en ander duidelijk zichtbaar.

Een poortje met een gemetseld toogje stelde het hypokaustum onder het caldarium in verbinding met dat onder het tepidarium (2), het lauwe bad, een vertrekje van 3.20 bij 3.80 M binnenwerks gemeten. De suspensura was hier nog geheel bewaard. Zij bestond uit groote tegels van 60 cM in het vierkant en 9.5 cM dik. Deze waren nog alle aanwezig, hoewel sterk verschoven en verzakt door den druk van den grond en de werking van het grondwater. Ook de hypokaustumpijlers waren hierdoor alle min of meer uit het lood gedrukt.

De geheele ruimte was ook volgeslibt met grond, zoodat voor het verdere onderzoek de groote tegels, die zonder eenig bindmiddel los naast elkaar en op de pijlers lagen, allen moesten worden weggenomen. De muur van het tepidarium was niet, als die van het caldarium, met een vuurvast wand van dakpannen bekleed, maar met een muurtje van denzelfden kalksteen verdikt, dat op een dakpandikte onder het bovenvlak der pijlers eindigde. Hierop was een laag dakpannen gelegd om met dit bovenvlak gelijk te komen.

Afb. 16. Villa van Lemiers. Verbinding tusschen het hypokaustum van het caldarium en dat van het tepidarium in het badgebouw.

Hier en daar was zelfs door middel van dakpannen een overbrugging tot stand gebracht van het muurtje naar de pijlers en tusschen de pijlers onderling. De pijlers waren ook niet uit tegels, maar uit dakpannen opgebouwd, die door hun opstaande kanten natuurlijk niet behoorlijk vlak op elkaar konden liggen. Zoo maakte deze geheele constructie een eenigszins geïmproviseerden indruk, alsof men hier in de provincie het vereischte tegelmateriaal niet in voldoende hoeveelheid krijgen kon (ook het hoefijzervormige steunmuurtje midden in de exaetra van het caldarium (zie boven) bestond uit dakpannen).

In den noordelijken hoek van het vertrekje was een afvoer voor de rookgassen gemaakt, zooals afb. 16 laat zien. Deze inrichting was al even provisorisch als het geheele hypo-

kaustum: een paar op elkaar gelegde holle dakpannen (imbrices) vormden een buis, die schuin door den vloer naar boven stak. De vloertegels waren rond uitgekapt, zoodat zij de buis precies omsloten. Naar analogie van de boven omschreven rookafvoer in de exaedra, zullen wij ons waarschijnlijk moeten voorstellen dat de buis iets hooger op direct op een opening in den buitenmuur heeft aangesloten, waardoor de rookgassen naar buiten werden gevoerd.

Naast het tepidarium lag een ander klein vertrekje, ongetwijfeld hebben wij hierin het

Afb. 17. Villa van Lemiers. Het tepidarium met nog bewaard gebleven bovenvloer.

apoditerium (3) te zien. Het was zeer praktisch gelegen tusschen de drie afdeelingen van het bad in want achter het apoditerium en het tepidarium lag het frigidarium (4) het koude bad. De grootte van dit vertrek (13.5 bij 9.5 M binnenwerks gemeten) zou hier allicht een zwembassin doen vermoeden. De bodem bestond echter gewoon uit leem, zonder eenige verharding. Evenmin waren de muren waterdicht gemaakt. Men moet zich den vloer dus voorstellen, wellicht van leemestrik, op gelijke hoogte van de vloeren der andere vertrekken. Het niveau van die vloeren valt af te leiden uit dat van den nog bewaard gebleven vloer van het tepidarium. Op de tegels heeft daar nog, zooals gebruikelijk, een estrikvloer gelegen. Men moet bij den bovenkant der tegels dus nog minstens 25 cM optellen om tot de werkelijke oorspronkelijke vloerhoogte te komen. Op den vloer van het frigidarium heeft dan een

badkuip gestaan, in het brok metselwerk bij *b* zien wij waarschijnlijk nog een rest van de substructuur van deze badkuip.

Onder de vrij talrijke aardewerkfragmenten die bij deze opgraving voor den dag kwamen en waarvan een aantal profielen op afb. 18 geteekend zijn, noemen wij ten eerste een bol bekertje van terra-sigillata, gestempeld: PATNA. F, een pottenbakker uit Lezoux, periode Hadrianus—Antoninus. No. 2, randfragment van een terra-sigillata bord met rondgebogen rand uit omstreeks het midden der tweede eeuw. Dit bord heeft nog geen verdikten bovenrand, zooals de latere exemplaren van dit type. Nos. 3 en 4, borden van terra-sigillata met omgeknikten rand, te vergelijken met: Holwerda, Arentsburg afb. 65 No. 4 en 10, 2^e eeuw. No. 5, schouderfragment van een bekertje van fijn, bruingrijs aardewerk, versierd met plastische knoppen op den schouder. Waarschijnlijk nog wel eerste eeuw. No. 6—10, randfragmenten van bekertjes van beschilderd aardewerk, 6 en 7 zwart, 8—10 bruinrood geschilderd, 2^e eeuw. Nos. 11 en 12, rand- en bodemfragment van oranje geschilderde borden, begin 2e eeuw (verg. Arentsburg, afb. 91, No. 100). No. 13 en 13a, randfragment van een potje van fijn grijs, ruwwandig aardewerk, met plastische ribbels en knopjes versierd, naar den vorm van den rand te oordeelen omstreeks eind eerste, begin tweede eeuw, verwant met: BREUER, Les objets antiques, découverts à Ubbergen in: Oudh. Med. N. R. XII, Pl. X. 2, dat echter veel ouder is.

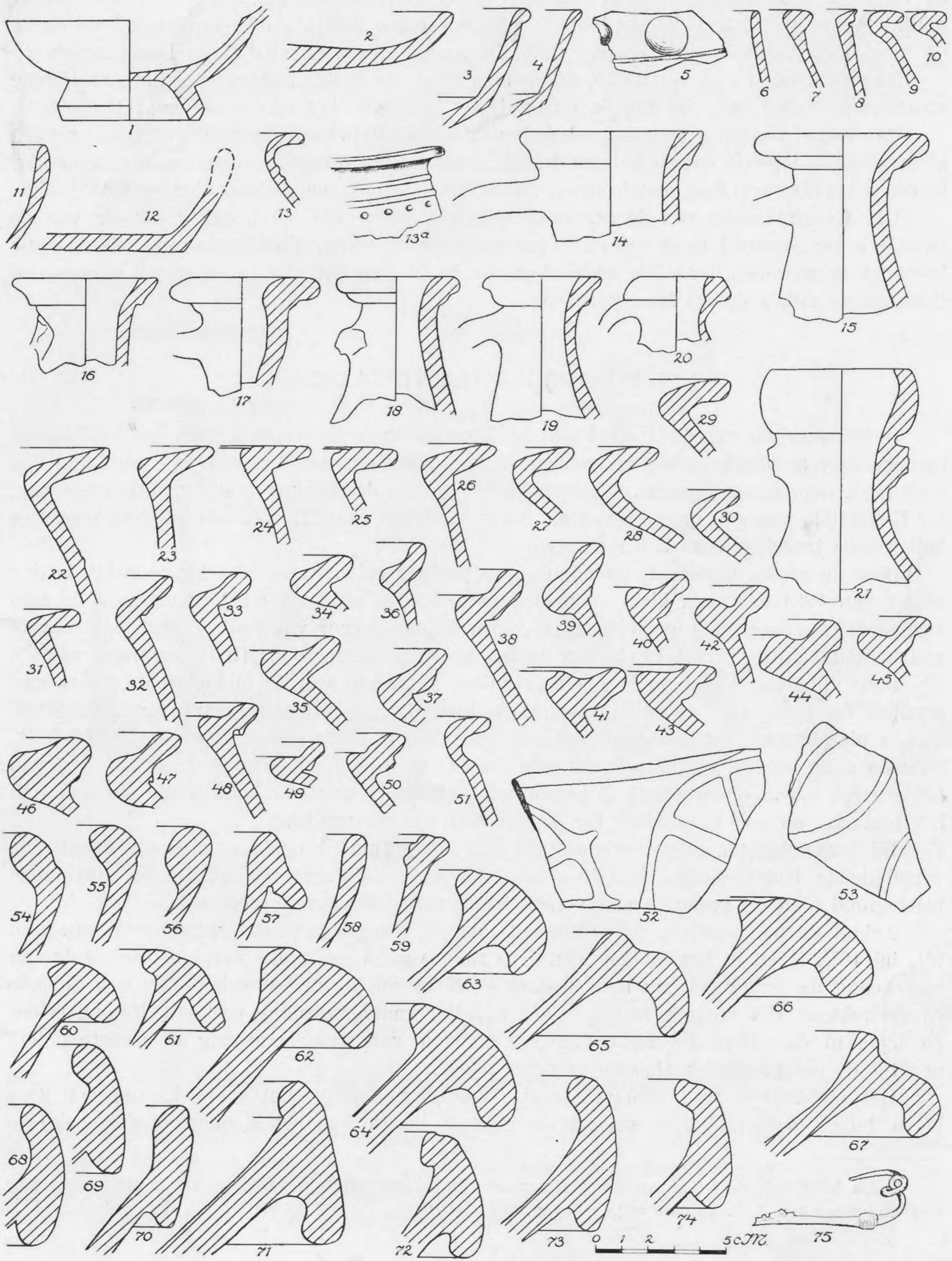
De kruik No. 14 moet in den Flavischen tijd gedateerd worden (verg. O. R. L. afl. 16, Kastell Okarben, Taf. V, 62). No. 15, te verg. met: Mitt. röm. Funde aus Hedderheim V, Taf. III. 51, valt in Trajanus' tijd, No. 16 eveneens. No. 17 en 18 midden 2^e eeuw (verg. Arentsburg. afb. 80 No. 22 en 24) en No. 19 nog iets later, evenals No. 20, een typisch stuk uit de tweede helft der tweede eeuw. De kruikamfora No. 21 doet denken aan Arentsburg. afb. 90 No. 58 en dateert waarschijnlijk uit de eerste helft of het midden der tweede eeuw.

De scherven van ruwwandig aardewerk waren, als gewoonlijk, het talrijkst. Wij vinden onder No. 20—32 randfragmenten van kookpotten met vlakken, horizontalen rand, uit het einde van de eerste en het begin van de tweede eeuw. Tegen het midden van de tweede eeuw worden de randen meer gegolfd (No. 33—39) totdat wij in de tweede helft van die eeuw en later de hartvormige profielen geheel zien overheerschen (No. 40—50). Het laatste stuk, met zijn ingewikkeld profiel, behoort wel reeds tot de derde eeuw.

No. 51 is een kookpot van rossig geel, ruwwandig aardewerk met sporen van wit opgeschilderd ornament. Grootere stukken van den wand van een dergelijke, maar grootere pot, zijn de fragmenten 52 en 53. Deze stukken zijn niet precies te dateeren, in het algemeen 2^e eeuw.

Drie wandfragmenten van ruwwandige kommen met naar binnen gebogen rand, zijn de nummers 54, 55 en 56 (2^e eeuw). Een minder vaak voorkomend type is No. 57, met naar binnen gebogen rand en dekselgeul aan de buitenzijde (verg. Arentsburg. afb. 94, No. 231 b), laat tweede eeuw. No. 58, randfragment van een schotel met rechtopstaanden, afgeronden rand en No. 59, randfragment, eveneens van een schotel, maar met sterk geribbelden rand, eind tweede en begin derde eeuw.

Wrijfschalen, met hun oneindige verscheidenheid van randprofielen zijn, in tegenstelling tot bijv. kruiken, slechts in grove trekken te dateeren. De typische profielen met staanden, aanliggenden rand uit de eerste eeuw, komen onder de fragmenten uit Lemiers niet meer voor. De vlakke, horizontale randen zijn in het begin kort en dik (No. 60 dateert wellicht nog uit het eind van de eerste eeuw, verg. Ubbergen Pl. XI, No. 67) en worden later slanker

Afb. 18. Villa van Lemiers. Aardewerkfragmenten.

en breeder. Een vroege vorm is ook No. 61 (verg. Ubbergen Taf. XI, No. 80, ons No. 61 schijnt echter wat later). Eerste helft der tweede eeuw zijn nog de nummers 62, 63 en 64 (te verg. met Arentsbg. afb. 95, No. 299). De nummers 65, 66 en 67 zijn latere stukken

De wrijfschalen met verticalen, afstaanden rand, die in de Limburgsche villa's veelvuldig voorkomen, waren ook hier talrijk, onder de nummers 68—74 zijn er een aantal afgebeeld.

De overige vondsten bestonden, behalve uit enkele onbelangrijke ijzerfragmenten, uit een klein zilveren lepeltje dat in het plaatselijk museum van Lemiers is geborgen en hier niet kon worden afgebeeld en een bronzen fibula (No. 75) met een mooie, blauwgroene patine.

Uit de chronologie van de scherven blijkt dat onze villa omstreeks het begin van de tweede eeuw gebouwd moet zijn en tot het einde van die eeuw, of het begin van de derde eeuw bewoond is geweest, hetzelfde chronologische beeld dus, dat alle tot dusverre opgegraven Romeinsche villa's in ons land vertoonen.

4. ROMEINSCHE VILLA TE VAASRADE.

In het voorjaar van 1931 werd de heer THEUNISSEN te Amstenrade door een landbouwer opmerkzaam gemaakt op de aanwezigheid van puin en overblijfselen van muren in een stuk land, door dezen gepacht, dat gelegen was op een der hoogste heuvels in de omgeving, ter linkerzijde van den grooten weg die langs Vaasrade naar Amstenrade loopt en ongeveer halverwege tusschen deze beide plaatsen in.

Door de groote tegemoetkomendheid van pachter en eigenaar was het mogelijk in den zomer van 1931 daar een klein onderzoek in te stellen en, toen bij dit onderzoek de aanwezigheid van een villa geconstateerd werd, in den zomer van het volgend jaar zooveel van de fundamentresten bloot te leggen, dat een volledige plattegrond (afb. 19) verkregen werd ¹⁾.

Deze villa van Vaasrade is een zeer zuiver voorbeeld van de middelgroote hoeve met porticus en eenigszins vooruitspringende hoekpaviljoens. De muren waren overal zóó volkomen uitgebroken, dat slechts de fundamentsleuven nog aan hun vulling van brokjes kalk, puin en aangevulden grond te herkennen waren: in een enkel geval (het muurtje dat van het vertrek 4 een omstreeks 1 M breede gang afscheidt) zelfs zoo onduidelijk, dat men aan het bestaan van een muur daar ter plaatse zou kunnen twijfelen.

Bij dezen slechten conservatietoestand was het natuurlijk ook niet mogelijk eventueele verschillende bouwperioden vast te stellen. Trouwens, de zeer regelmatige en eenvoudige plattegrond sluit de gedachte aan verschillende perioden vanzelf reeds uit.

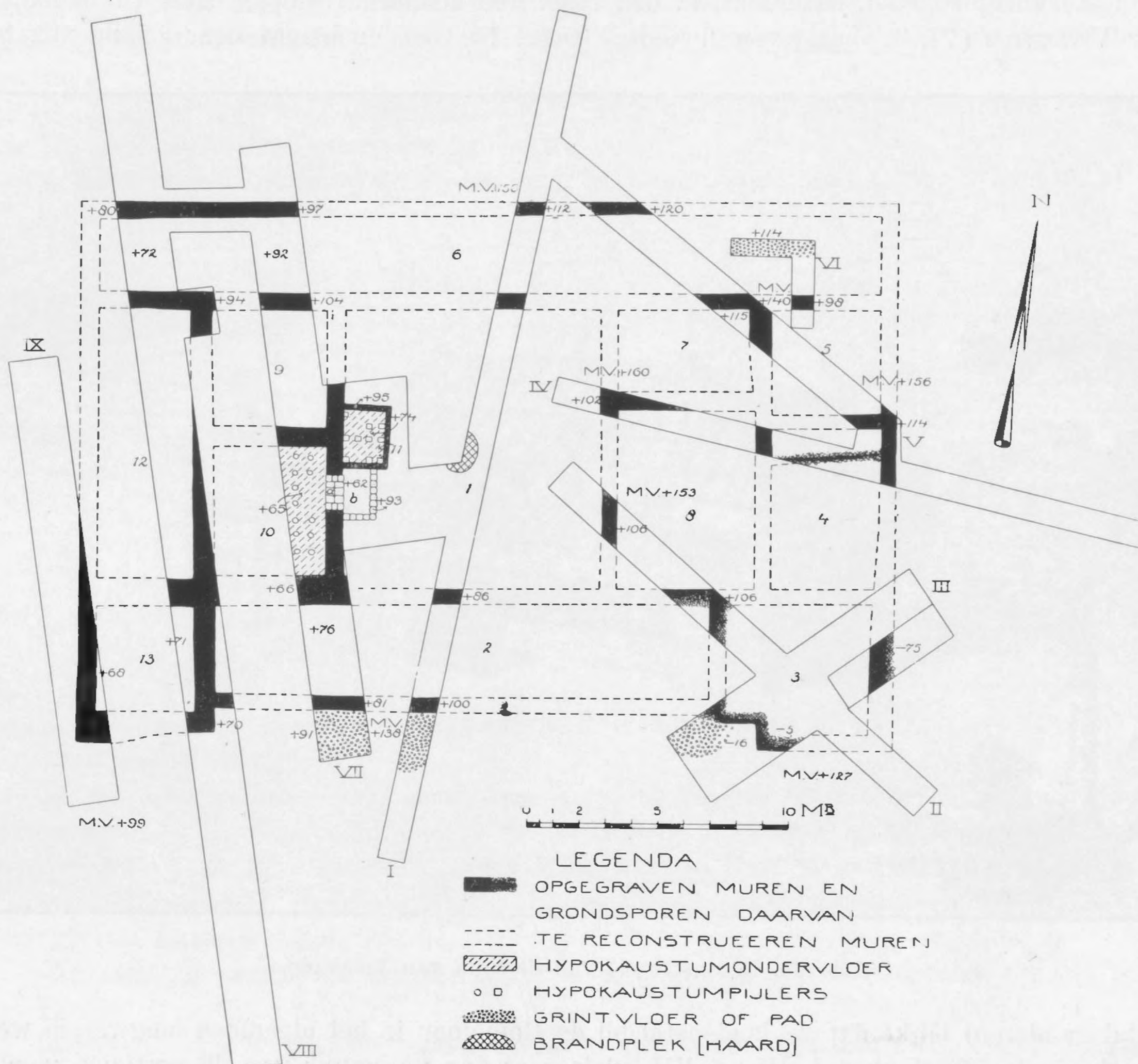
Achter de porticus ligt, precies in het midden, een groote vierkante ruimte (1) van ruim $9\frac{1}{2}$ bij $10\frac{1}{2}$ M en in het midden van deze ruimte wees een ovale brandplek de plaats aan waar eens de haard gelegen had. Rechts en links van de middenruimte ligt een dubbele rij vertrekken. Het vertrek 10 is van een hypokaustumverwarming voorzien. De ondervloer en bijna al de pijlers die den bovenvloer droegen waren nog aanwezig, de meeste pijlers nog tot de oorspronkelijke hoogte van vijf tegels.

Het stookgat *a* was geplaveid met dakpannen, terwijl aan beide kanten een paar lagen tegels (oorspronkelijk wel tot de geheele hoogte van het stookgat opgemetseld) de

1) De hoogtecijfers welke op den plattegrond zijn aangegeven zijn gerekend vanaf een grenssteen, een eindweegs ten Z. O. van de villa gelegen.

muren tegen de groote hitte van het vuur beschermden. Het praefurnium *b* zelf, was nog volkomen gaaf bewaard; de hardgestampte leembodem vertoonde sterke brandsporen en aan de buitenkanten was het afgezet met een zeer laag muurtje, ± 30 cM hoog, van twee lagen steenen op elkaar, afgedekt met een laag tegels. De steenen, ook die van de andere muren,

ROMEINSCH VILLA TE VAASRADE

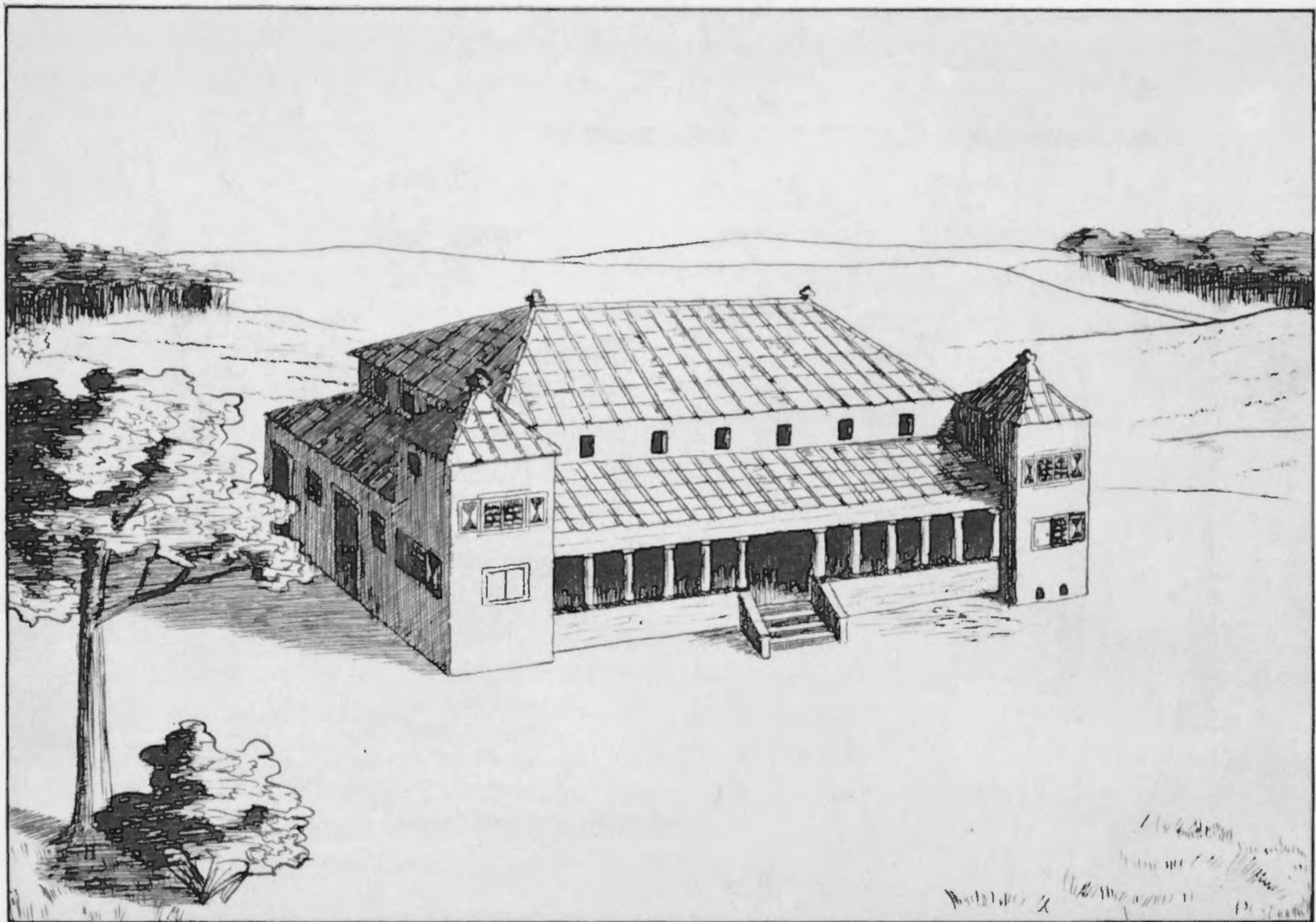
Afb. 19.

zooals uit enkele fragmenten viel af te leiden, waren langwerpige vierkant behakte blokken Kunrader steen.

Naast de stookplaats was het kleine, eveneens van een hypocaustum voorziene, kamertje 11 gelegen. Van de dunne muren waren nog een paar steenlagen bewaard. Het hypocaustum van dit vertrekje moet in verbinding gestaan hebben met het hypocaustum van 10, maar de doorgang was niet meer te constateeren daar de buitenmuur van 10 geheel was uit-

gebroken. Het is duidelijk dat wij hier de badvertrekken voor ons hebben, het caldarium (10) en het tepidarium (11). Wellicht moeten wij dan in 9 het frigidarium zien, zoo dat er al geweest is.

Het vertrek 12 zal vermoedelijk de paardenstal geweest zijn, de langwerpige ruimte 6, die zich aan de achterzijde langs de geheele breedte van het gebouw uitstrekt, de koeienstal. Het komt mij voor dat wij in deze langwerpige achterhal, die zelden, ook bij de eenvoudigste villagebouwen, ontbreekt, in den regel den koeienstal moeten zien. Uit de maten, door VITRUVIUS (VI, 9) opgegeven (breedte 10 tot 15 voet en lengte naar gelang van het

Afb. 20. Reconstructie van de villa van Vaasrade.

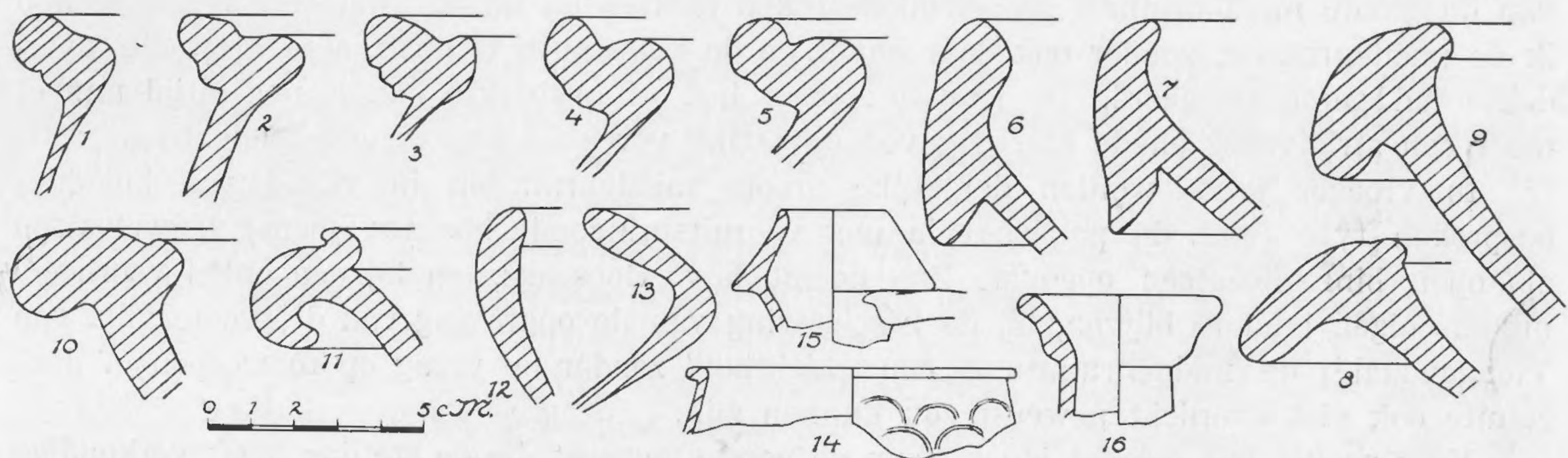
aantal runderen) blijkt dat de koeienstal bij de Romeinen in het algemeen langwerpig werd aangelegd. In de sleuven I, III en VII, vlak voor den voormuur van de porticus, vonden wij de resten van een kiezelvloer- of pad. Een dergelijke kiezelvloer kwam ook in den vermoedelijken stal 6 in sleuf VI voor den dag.

Het feit dat de ruimten 4, 5, 12 en de porticus allen even breed zijn, geeft ons een vingerwijzing voor de reconstructie van den opbouw, (zie afb. 20). Het is wel meer dan waarschijnlijk dat die drie even breede vleugels, benevens de slechts iets smallere achterhal 6, ook even hoog waren opgetrokken en op dezelfde wijze afgedekt, nml. met lessenaardaken. Het middengedeelte moeten wij ons m. i. iets hooger opgetrokken denken. Immers, het complex, bestaande uit de middenruimte en de vertrekken 7, 8, 9 en 10, zou ik als een

bouwkundig geheel op willen vatten want doordat de vleugels 12 en 4—5 even breed zijn, zooals wij daareven zagen, ontstaat, wanneer wij het gebouw in dezen zin reconstrueeren, vanzelf een zóó regelmatig en symmetrisch geheel, dat dit bezwaarlijk toeval geacht kan worden en, naar het mij voorkomt, verre de voorkeur verdient boven een reconstructie waarbij 1 als een open binnenplaats wordt opgevat en de vertrekken 7—8 en 9—10 als twee vleugels van ongelijke breedte, elk afzonderlijk afgedekt of wel, respectievelijk met de smallere zijvleugels 4—5 en 12 onder een dak gebracht. De oogenschijnlijk zeer modern aandoende reconstructie der ramen en raamluiken met hun diagonaalverdeeling, is overgenomen van de voorstelling op de sarkofaag van Simpelveld ¹⁾, de acroteria op de daken eveneens.

De weinige aardewerkfragmenten die bij deze opgraving gevonden werden, bestonden voor het grootste deel uit ruwwandige waar.

De kookpotten met krachtig geprofileerd, hartvormig randprofiel, wijzen bepaald op het

Afb. 21. Villa van Vaasrade. Aardewerkfragmenten.

laatste gedeelte der tweede en het begin van de derde eeuw (afb. 21, No. 1—5, No. 1 is wel het vroegste stuk).

De wrijfschalen met verticalen rand (No. 6 en 7), wel te onderscheiden van die met verticalen rand uit het begin der eerste eeuw, die er echter anders uitzien, worden in Limburgsche villa's vaak gevonden. Zij werden o. a. te Heerlen gefabriceerd. Dit type, dat in de tweede eeuw ontstaat, blijft tot in de vierde eeuw voorkomen (zie UNVERZAGT, *Keramik des Kastells Alzei*, Taf. II, 31).

Iets talrijker waren de fragmenten van wrijfschalen met horizontalen rand (afb. 21, No. 8—11).

De schotel van witte, van buiten lichtgrijs gekleurde, pijpaaarde (afb. 21, No. 12) moet eveneens in het laatst van de tweede en het begin van de derde eeuw gedateerd worden (zie HOLWERDA, *Arentsburg* afb. 94, No. 242).

Afb. 21, No. 13, randfragment van een pot van rood, ruwwandig aardewerk, valt ook in de tweede eeuw, maar is niet nader te dateeren (HOLWERDA, t. a. p. afb. 93, No. 195a).

Van terra-sigillata werden slechts een paar bodemfragmenten van wrijfschalen gevonden.

1) Oudh. Med., N. R. XII Suppl.

Beschilderd aardewerk was vertegenwoordigd door een paar voetjes van stekelbekertjes, het eene, blijkens het kleine standvlak, ook zeker laat tweede eeuw en een randfragment van een rood geschilderde beker met schubben, van het type Hofheim 26 Bb (afb. 21, No. 14) (zie RITTERLING, *Das frühromische Lager von Hofheim* Taf. XXXII, No. 26 Bb en Taf. XXVIII, No. 10). Dit stuk dateert bij uitzondering uit het midden der eerste eeuw.

Het mondstuk van een kruikje van gele pijpaaarde (afb. 21, No. 15) is afkomstig van een exemplaar als afgebeeld bij BEHN, *Römische Keramik*, Taf. I, fig. 44. Het is niet zuiver te dateren, in het algemeen tweede en derde eeuw. Het kruikmondstuk van geelwitte pijpaaarde afb. 21, No. 16 (verg. HOLWERDA t. a. p. afb. 89, No. 8) moet vroeg tweedeëeuwsch zijn. Ook hier dus wijzen de vondsten als tijd van bestaan van de villa de tweede eeuw aan.

5. DE MIDDENRUIMTE BIJ DE ROMEINSCHE VILLA.

Bij de bespreking van de villa van Lemiers heb ik de kwestie van de interpretatie van de groote middenruimte geheel onbesproken gelaten en bij de villa van Vaasrade heb ik de middenruimte, zonder ook daar nader op de kwestie in te gaan, als een groote, overdekte hal gereconstrueerd. De kwestie: open hof, of overdekte hal, is nog altijd min of meer een strijdvraag en de hier gegeven opvatting vereischt dus nadere toelichting.

In vroeger jaren werden dergelijke groote middenruimten in villa's van het hier besproken type (nml. de porticusvilla met vooruitspringende hoekpaviljoens) vrijwel altijd als open binnenplaatsen opgevat. Zoo noemt bijv. GOOSSENS, om bij een enkel voorbeeld uit ons eigen land te blijven, bij de beschrijving van de opgraving van de groote villa van Vlengendaal¹⁾ de middenruimte S een „Lichthof” zonder de vraag op te werpen of deze ruimte ook niet overdekt geweest zou kunnen zijn.

Voor zoover mij bekend is OELMANN de eerste geweest die de stelling heeft verkondigd dat wij die steeds weer terugkerende middenruimte in den regel niet als een open hof, maar integendeel als een hooge, overdekte hal hebben op te vatten²⁾. Voornamelijk schijnt OELMANN wel op dat idee gebracht te zijn door het opmerkelijke feit, dat men dikwijls in het midden van die ruimte een haard aantreft (zoo ook o. a. te Lemiers en te Vaasrade). Soms ook ligt de haard niet in het midden, maar tegen een der zijwanden³⁾. Als analogieën van deze bouwwijze, met een groote centrale hal met haard in het midden, wees hij op het Nedersaksische boerenhuis, de Engelsche „hall” en het oud-Italiaansche atriumhuis⁴⁾.

In de villa van Thesée sur Cher⁵⁾, waarvan omstreeks het midden der vorige eeuw de muren gedeeltelijk nog tot aan den dakrand overeind stonden, ziet OELMANN een overblijfsel van zulk een halbouw. Ook zijn er villa's gevonden die uitsluitend bestaan uit een groote vierkante ruimte met een porticus met vooruitspringende hoekpaviljoens ervoor. Als voorbeelden noemt OELMANN die van Serville en Tiefenbach⁶⁾. In ons land vond REMOUCHAMPS een dergelijke villa bij Ubachsberg⁷⁾. Ook daar werd in de groote ruimte van

1) Intern. Arch. f. Ethnographie Bnd XXIV (1916).

2) Die Villa von Stahl und Verwandtes. Germania V (1921).

3) Zoo o. a. in de villa van Stahl.

4) Ein gallo-römischer Bauernhof bei Mayen. Bonn. Jahrb. 133 (1928)

5) Zie vorige noot t. a. p. afb. 48.

6) Zie noot 2, t. a. p. afb. 1 en 2.

7) Oudh. Meded. N. R. IV.

8 bij 21 M geen spoor van eenige binnenindeeling gevonden, behalve een kelder in den westhoek. REMOUCHAMPS stelde zich deze ruimte dan ook m. i. terecht als een overdekte hal voor.

Een kelder in den hoek van een dergelijke groote middenruimte vond REMOUCHAMPS ook te Stein in gebouw 2¹⁾. Over het karakter van die middenruimte uit hij zich niet, maar ik geloof dat die kelder daar evenmin als te Ubachsberg en in onze villa te Overasselt in een open binnenplaats gelegen kan hebben en dat wij dus ook te Stein een overdekte hal moeten aannemen.

Als een hal beschouwde REMOUCHAMPS eveneens de middenruimte van de villa in het Ravensbosch bij Valkenburg²⁾. „Bij soortgelijke villa's" zegt hij, „is zij vaak als open hof beschouwd. Zooals reeds door ons werd opgemerkt, was hier geen enkel gegeven voorhanden om dit te bewijzen".

Een werkelijk positief bewijs kon REMOUCHAMPS voor zijn opvatting naar het schijnt niet geven, evenmin als GOOSSENS voor zijn tegenovergestelde opvatting met betrekking tot de villa van Vlengendaal.

Men kan met deze kwestie ook slechts verder komen, wanneer men haar in een grooter architectuurhistorisch verband beschouwt, zooals OELMANN dat gedaan heeft. Een reconstructie die men uitsluitend op grond van door opgraving verkregen gegevens maakt kan zelden volkomen onaanvechtbaar zijn, want daarvoor zijn die gegevens bijna nooit voldoende. Ook de gegevens van de opgravingen van Lemiers en Vaasrade maken een overdekte hal daar slechts zeer waarschijnlijk, een absoluut overtuigend bewijs leveren zij al evenmin als de veel talrijker gegevens die FREMERSDORF verkreeg bij de opgraving van een villa te Köln-Braunsfeld³⁾. Ook daar zeer groote waarschijnlijkheid, geen absolute zekerheid. Moeten wij nu bij de Romeinsche hoeve, bij de vrij groote uniformiteit in grondplan ook een zelfde uniformiteit in opbouw aannemen, m. a. w. wanneer men spreekt van het type der Romeinsche porticusvilla, behoort dan bij dat type ook een middenruimte die óf altijd een overdekte hal, óf altijd een open binnenhof geweest is?

De weinige monumenten uit de oudheid waarop villa's van het hier besproken type voorkomen brengen ons, wat deze kwestie betreft, geen stap verder. Het zijn een paar mozaïeken uit Noord-Afrika en de sarkofaag van Simpelveld. Onder de mozaïeken uit Afrika zijn er slechts twee, die van Thabarka⁴⁾ die op het eerste gezicht althans eenigszins begrijpelijk schijnen, maar inderdaad zóó onduidelijk zijn, dat Rostowzew op het eerste een vierkante hof meent te zien⁵⁾, SWOBODA daarentegen een groot gebouwmassief met een arkadengalerij op de eerste verdieping⁶⁾. Deze onbeholpen voorstelling laten wij dus liever buiten beschouwing. Het tweede vertoont achter een arkadengalerij een hooger opgaande middenbouw, maar is verder eveneens zeer onduidelijk. De villa op de sarkofaag van Simpelveld⁷⁾ is klaarblijkelijk van terzijde gezien weergegeven. De voorstelling laat geen conclusies toe omtrent den opbouw van de middenpartij.

1) Oudh. Meded. N. R. IX.

2) Oudh. Meded. N. R. VI.

3) Bonn. Jahrb. 135, bl. 109 vlg.

4) Afgeb. o. a. bij Rostowzew, Pompeianische Landschaften und römische Villen. Jahrb. d. Arch. Inst. 19, bl. 125.

5) t. a. p. blz. 125.

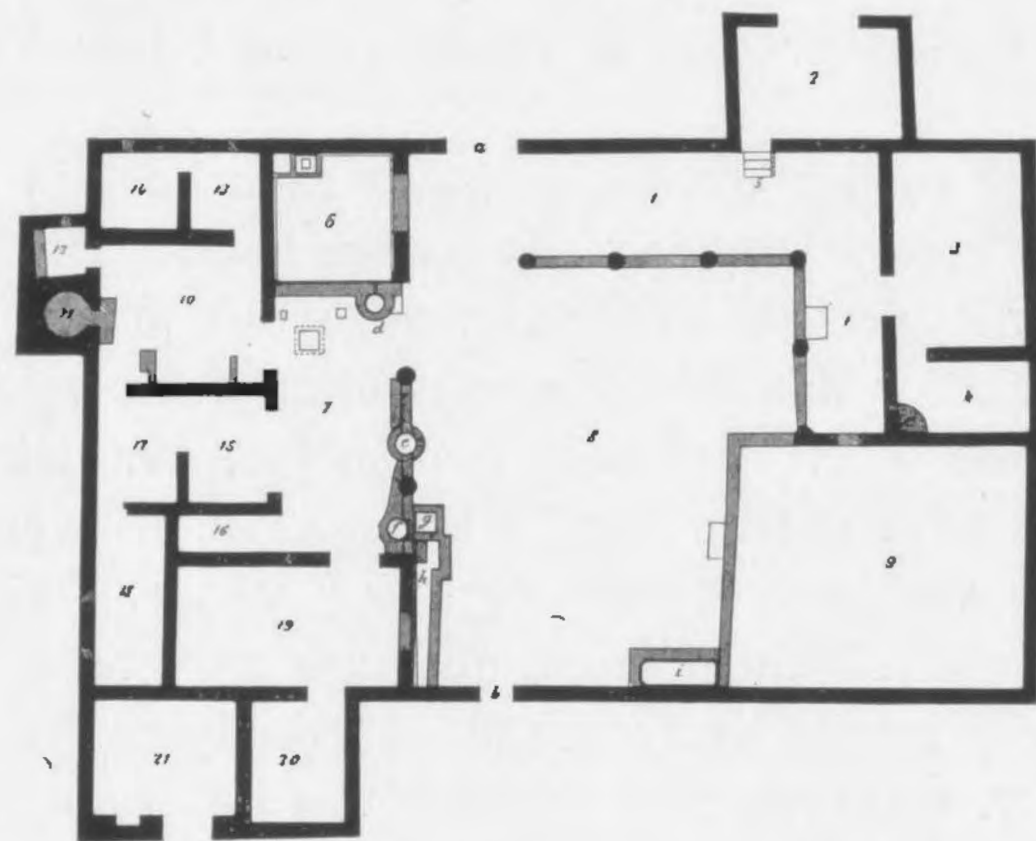
6) Römische und romanische Paläste blz. 144.

7) Oudh. Meded. N. R. XII Suppl.

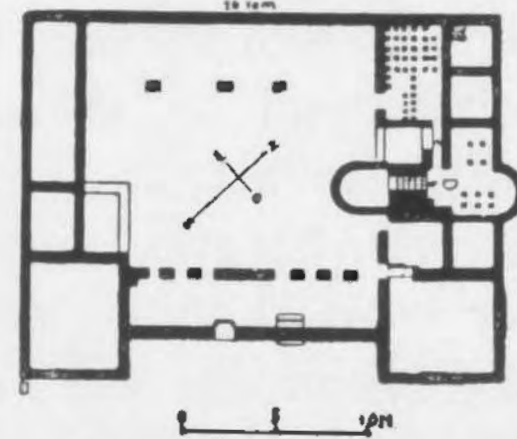
Oudh. Mededeel., N. R. XV.

Reeds Rostowzew merkte op dat de Galloromeinsche villa rustica naar alle waarschijnlijkheid naar het voorbeeld der Italiaansche werd gebouwd ¹⁾. Er valt voor dit vermoeden inderdaad veel te zeggen. Men moet haast wel aannemen dat de Romeinsche kolonisten hun hoeven in de verschillende streken van Gallië en Germanië naar Italiaansch gebruik hebben gebouwd, anders ware er ongetwijfeld meer invloed van de locale inheemsche woningbouw te bespeuren. Voor ons land in het bijzonder is het opmerkelijk te zien, dat de Romeinsche villa's met de inheemsche woningen, zooals wij die kennen van het Oppidum Batavorum, een woerd te Maurik, eenige inheemsche, nog wel prae-Romeinsche huizen te Wijchen en de 2e-3e-eeuwsche Batavenstad op Ockenburg bij Loosduinen, niets gemeen hebben ²⁾. Om dus de Gallo-Romeinsche villa nader te leeren kennen, zal het onderzoek zich ook tot Italië moeten uitstrekken.

Nu wil het ongeluk, dat er juist over de villa rustica in Italië zeer weinig bekend is.

Afb. 22. Villa bij Stabiae (naar RUGGERI).

Afb. 23. Villa in het Sinsheimerwald (naar SWOBODA).

Wat wij daarvan weten blijft beperkt tot enkele voorbeelden in de buurt van de, door de uitbarsting van de Vesuvius in 79 n. Chr. verwoeste stadjes in Campanië.

De bekende villa van Boscoreale en die van P. Fanius Sinistor bij Pompeï, beide, ondanks hun grootte, nog wel tot de villae rusticae te rekenen, zijn voor vergelijking met de Gallo-Romeinsche villa's van het type van Vlengendaal, Lemiers, Vaasrade enz. niet zoo geschikt als een van de kleinere villa's die bij Stabiae werden opgegraven ³⁾. Deze villa (zie afb. 22) heeft, evenals alle Campaansche villa's, een peristylhof met aan beide zijden een aantal vertrekken. Op soortgelijke wijze zijn ook bij onze villa's de vertrekken om een middenruimte gegroepeerd. Moeten wij dan hier die middenruimte ook niet als een hof opvatten? In sommige gevallen zeker wel. Bij de villa in het Sinsheimerwald (zie afb. 23) om een enkel voorbeeld te noemen, kan ik mij de verlichting van enkele der badvertrekken niet anders voorstellen, dan dat deze hun licht ontvingen van de binnenplaats. Ook in de, door een rij

1) t. a. p. blz. 124.

2) Voor de huizen van het Oppidum Batavorum en de Woerd te Maurik zie: Holwerda, Die Häuser der Bataver in: Germania VI (1922) blz. 62 voor de huizen te Wijchen, F. Bloemen in: Oudh. Meded. N. R. XIV. De opgraving op Ockenburg is nog niet gepubliceerd.

3) RUGGERI, Scavi di Stabia. Tav. XVII.

van drie postamenten van de achterzijde van de middenruimte afgeschoten ruimte, kunnen wij moeilijk anders dan een open afdak zien, dat men zich wel langs een hof, maar niet langs een overdekte ruimte kan voorstellen.

Evenzoo duidt hier te lande, bij de kleine villa in het Ravensbosch¹⁾, de postamentenrij op eenigen afstand van den achtermuur der middenruimte, in tegenstelling tot de doorgaande kiezelfundamenten van alle andere muren, naar alle waarschijnlijkheid wel op een open afdak, hetgeen ook daar op zijn beurt de middenruimte weer als een open hof karakterizeert.

In de villa van Vlengendaal²⁾ biedt het vertrek P op het eerste gezicht verlichtingsmoeilijkheden wanneer men zich S niet als een open hof denkt. Het is echter zeer wel mogelijk, dat dit vertrek zich over den kelder Q heen, ononderbroken tot aan de achterzijde van het huis heeft uitgestrekt. Evenals te Vaasrade lag in Vlengendaal het geheele complex der vertrekken O, P, S, T, U precies midden achter de voorhal, terwijl door de ongelijke breedte der vleugels O—P en T—U, S iets naar links verschoven is t. o. v. de as van de voorhal. Misschien mag dit, evenals te Vaasrade, een argument zijn om zich ook hier het geheele genoemde complex als een overdekt gebouw voor te stellen. De hoofdingang, dit dient nog vermeld, ligt d. e. t. weer precies in het midden van den voormuur van S en met de verdeling van de pijlers der voorgalerij is hiermede ook rekening gehouden.

Zoo krijgen wij dus den indruk, dat in denzelfden tijd (de tweede eeuw) bij sommige Gallo-Romeinsche villa's de middenruimte overdekt, bij anderen open is geweest. Een vaste regel is niet te geven en voor elk geval afzonderlijk dienen de argumenten overwogen te worden die tot de eene of tot de andere conclusie kunnen leiden.

Vindt men bijv. de overblijfselen van een haard in de middenruimte, dan geloof ik zeker dat men zich deze overdekt moet voorstellen. Een geval dat er, bij aanwezigheid van een haard, andere argumenten waren, die daarentegen tot een open hof zouden moeten doen besluiten, is mij tot dusverre niet bekend.

Dat men den oorsprong van de villa met overdekte hal ook in Italië moet zoeken lijkt, zooals wij boven al zagen, wel waarschijnlijk. OELMANN wees reeds op de mogelijke afkomst van het oude Latijnsche atriumhuis, waarvan ons de vorm uit huisurnen eenigermate bekend is³⁾.

Uit de spaarzame berichten der oude schrijvers is op zichzelf geen duidelijk beeld van een villa rustica te reconstrueeren. CATO, VARRO en COLUMELLA beschrijven het landbouwbedrijf en vermelden daarbij wel aan welke eischen de verschillende localiteiten van de villa behooren te voldoen, maar een plattegrond van het gebouw is uit hun opgaven niet op te bouwen.

Dat er binnen het gebouw zelf een open ruimte behoorde te zijn, zouden wij misschien reeds kunnen afleiden uit de volgende passage van COLUMELLA (De Re Rust. I. 6) „Caeteris autem pecoribus, quae intra villam esse convenit, ex parte tecta loca, ex parte sub dio, *parietibus altis circumsepta*, ut illic per hiemem, hic per aestatem sine violentia ferarum conquiescant.” Het is echter ook mogelijk, dat men onder: „intra villam” niet moet verstaan: binnen het eigenlijke hoofdgebouw maar: binnen het erf in ruimeren zin. Immers, wij vinden zeer vaak, naast het eigenlijke woonhuis, verscheidene groote stallen en schuren, het geheel door een

1) Oudh. Meded. II (GOOSSENS, HOLWERDA EN KROM).

2) Zie boven blz. 32, noot 1.

3) Röm. Mitt. XXXVIII/XXXIX (1923/24) blz. 215.

omheining of zelfs een zware muur omgeven. Binnen dit erf kan men zich natuurlijk gemakkelijk ook een omheinde, niet overdekte, ruimte voorstellen als zomerstal.

Bij VARRO lezen wij (De Re Rust. I. 13): „Faciundum etiam plaustris ac caetero instrumento omni, quibus caelum pluvium inimicum, in *chorte* ut satis magna sint tecta. Haec enim si intra clausum in *consepto*, et sub dio, furem modo non metuunt, adversus tempestatem nocentem non resistunt!” Het komt mij voor dat wij hier onder *conseptum* de omheining of ommuring van het erf in wijderen zin moeten verstaan, tegenover *chors*, de binnenplaats in het hoofdgebouw, want denkt men zich een hoofdgebouw zonder binnenplaats, dan zou met *chors* het geheele erf bedoeld moeten zijn en wat is dan *conseptum*? De wagens enz. zullen toch minstens wel op het erf zijn ondergebracht en niet binnen een omheining ergens op het land. Deze opvatting van de beteekenis van *chors* wordt nog gesteund door hetgeen direct op de vorige passage volgt: „*Chortes in fundo magno duae aptiores, una, ut interim compluvium habeat lacum, ubi aqua saliat, qui intra stylobatas cum venit, sit semipiscina. Boves enim ex arvo aestate reducti hic bibunt, hic perfunduntur: nec minus e pabulo dum redierunt anseres, sues, porci. In chorte exteriori lacum esse oportet, ubi maceretur lupinum etc.*”

In de hoeve van Boscoreale¹⁾ zien wij inderdaad ook behalve den binnenhof, aan de zuidoostzijde nog zoo'n buitenhof en een voorbeeld, dat met VARRO's voorschrift in dezen ook rekening gehouden werd bij het type van hoeve dat ons hier meer in het bijzonder bezighoudt, de provinciale porticusvilla, is o.a. de villa van Frécourt²⁾.

Dat dus bij VARRO en COLUMELLA met *cors* zonder meer de *cors interior* wordt bedoeld, de binnenplaats in het boerderijgebouw zelf, is wel zeker en ter illustratie van hun beschrijvingen zullen wij ons hoeven van het type van Stabiae en Boscoreale moeten voorstellen.

Ook bij de iets meer gedetailleerde beschrijving die VITRUVIUS van een villa rustica geeft zullen wij wel aan een dergelijke villa moeten denken.

Wij lezen dan bij VITRUVIUS (VI. 9. 1—3): *Cortes, magnitudinesque earum ad pecorum numerum atque quot iuga boum opus fuerit ibi versari, ita finiantur. In corte culina quam calidissimo loco designetur, coniuncta autem habeat bubilia, quorum praesepia ad focum et orientis caeli regionem spectent, ideo quod boves lumen et ignem spectando horridi non fiunt. Item agricolae, regionum periti, non putant oportere aliam regionem caeli boves spectare nisi ortum solis, Bubiliium autem debent esse latitudines nec minores pedum denum nec maiores quindenum, longitudo uti singula iuga ne minus occupent pedes septenos. Balnearea item coniuncta sint culinae, ita enim lavationi rusticae ministratio non erit longe. Torcular item proximum sit culinae, ita enim ad oleareos fructus commoda erit ministratio, habeatque coniunctam vinariam cellam habentem ab septentrione lumina fenestrarum”.*

Wat ons in VITRUVIUS' beschrijving dadelijk treft is de gewichtige plaats die de keuken inneemt. Deze moet in den hof, op de warmste plaats gebouwd worden, de koeienstal moet eraan grenzen, de badvertrekken eveneens, de oliepers moet dicht in de nabijheid zijn en ook de wijnkelder moet eraan grenzen. En verderop lezen wij (t. a. p.): „*equilibus, quae maxime in villa loco calidissima fuerint constituentur, dum ne ad focum spectent. Cum enim iumenta proxime ignem stabulantur, horrida fiunt. Item non sunt inutilia praesepia quae conlocantur*

1) Monum. ant. dei Lincei VII (Pasqui).

2) DAREMBERG et SAGLIO, fig. 7485.

extra culinam in aperto contra orientem." Ook de plaats van den paardenstal zien wij dus weer vanuit de keuken bepaald.

Het is bekend dat de plattegrond van de villa van Boscoreale merkwaardig klopt met deze beschrijving van VITRUVIUS. Op den warmsten hoek van den hof, met den ingang op het zuiden, ligt de keuken. Ten noordoosten grenst aan deze keuken de koeienstal, ten noordwesten de badvertrekken en ten zuidoosten de kamers voor de oliebereiding. In het midden van de keuken ligt de haard.

De beschrijving is echter niet minder juist van toepassing op talloze villa's in onze streken, zooals bijv. die van Vaasrade.

Het middengedeelte van het gebouw wordt daar ingenomen door de groote keuken met den haard. Aan de achterzijde grenst daaraan de koeienstal van langgestrekte vorm en rechts de badvertrekken. De binnenhof, in het zuiden een belangrijke factor, ontbreekt bij onze villa's zeer vaak, maar zooals wij zagen, ook weer niet altijd.

VITRUVIUS' voorschriften, die zeer in het algemeen de praktijk van den villabouw van zijn tijd weergeven, zijn dus van toepassing op verschillende typen van villa's en wanneer wij ons niet te zeer blindstaren op den hof, verschaffen zij een argument te meer voor de interpretatie van dat groote middenvertrek, met den meestal centraal gelegen haard, als keuken, die keuken die immers volgens COLUMELLA (l. 6. 3.) „magna et alta" moet zijn.

Of villa's zonder binnenhof in Italië ook voorkomen, weten wij tot dusverre niet, wel blijkt het vermoeden juist, dat ondanks het vaak ontbreken van den binnenhof, de provinciale villa's toch in zekeren zin volgens het Italiaansche schema gebouwd zijn, zooals wij dat bij VITRUVIUS vinden aangegeven.

Een merkwaardig document, dat tenslotte ook over deze materie eenig licht verspreiden kan is het oorspronkelijke bouwplan van het klooster te St. Gallen. OELMANN heeft dit bouwplan besproken¹⁾ en bij die bespreking, ter verklaring van verscheidene daarop voorkomende gebouwen, gewezen op de treffende overeenkomst van de plattegronden dier gebouwen met de plattegronden van Romeinsche villa's. Ook omgekeerd echter kan men die gebouwen (bijv. het „domus hospitum") als hulpmiddel bij de interpretatie van villa-plattegronden gebruiken. De groote middenruimte draagt daar namelijk in sommige gevallen het bijschrift: „Domus ipsa", ter onderscheiding van de kleinere vertrekken die er aan drie of alle vier zijden omheen liggen. Met domus ipsa kan bezwaarlijk een open hof bedoeld zijn, veeleer moeten wij het opvatten als: het groote woonvertrek of: de hal. In deze hal dan is de plaats van den haard (in het midden) in enkele gevallen ook duidelijk aangegeven met de woorden: „locus foci". Dat in den kloosterbouw van den Karolingischen tijd de klassieke traditie nog sterk leefde is zeer begrijpelijk en dit bouwplan geeft ongetwijfeld een belangrijken steun aan de hallentheorie.

Zoo blijft de Romeinsche villa, ondanks de talloze exemplaren die er reeds zijn opgegraven (echter lang niet alle op deskundige wijze), nog steeds een interessant object voor oudheidkundig onderzoek, waar ieder nieuw exemplaar vaak weer eigen problemen stelt.

W. C. BRAAT.

1) Zur Kenntnis der karolingischen und omajjadischen Spätantike, in Röm. Mitt. XXXVIII/XXXIX (1923/24).

LES VILLAS ROMAINES, FOUILLES DE 1929 A 1933.

RÉSUMÉ.

De 1929 à 1933, des fouilles furent faites dans les restes de villas romaines au Plasmolen et à Overasselt dans les environs de Nimègue et à Lemiers et Vaasrade dans le sud du Limbourg.

La villa du Plasmolen (voir fig. 3 à 8), située sur la pente Nord-ouest du Kloosterberg, dominant la vallée de la Meuse, vis à vis de la petite ville de Cuyk, le *Ceuclum* des Romains, était une assez grande villa urbana. Les fondements avaient été complètement détruits, ne laissant que de faibles traces dans le sol, mais néanmoins, nous pûmes réussir à reconstituer le plan de l'édifice d'une manière quasi complète. Aussi avons-nous tenté une reconstruction, se posant sur les données du plan, combinées avec la tradition monumentale (peintures murales de Pompeï, sarcophage de Simpelveld etc.).

La villa d'Overasselt (voir fig. 9 à 11) semble, selon toute évidence, s'avoir composée de trois bâtiments, dont un seulement pouvait être mis à découvert. Des deux autres, l'un se trouvait si radicalement détruit qu'il n'était même plus possible d'en retracer le plan et le troisième gisait presque entièrement sous un chemin moderne. Le bâtiment fouillé n'avait pas le plan accoutumé de la plupart des villa's romaines en Hollande et en pays Rhénan, dont la façade se compose d'une portique, flanquée de deux tours ou pavillons. Il semble avoir consisté d'une grande halle, qui ne contenait qu'une cave et, au côté sud, deux chambres, dont un avec hypocauste.

La villa de Lemiers (voir fig. 12 à 18) était une grande villa rustica avec des tours ou pavillons sur les quatre coins. Elle était située sur le sommet d'une colline, au pied de laquelle nous retrouvâmes les bains. Ceux-ci étaient assez bien conservés, une circonstance extrêmement rare dans notre pays, où les ruines romaines, depuis des temps fort reculés, ont toujours servi de carrières. Les hypocaustes du caldarium et du tepidarium étaient encore intacts et du tepidarium, la *suspensura* même était encore conservée.

La villa de Vaasrade (voir fig. 19 à 21) était une ferme de grandeur moyenne, du type ordinaire, avec une portique, flanquée de pavillons.

La grande pièce, qui occupe toujours la partie centrale des villas du type de Lemiers et de Vaasrade, était autrefois ordinairement interprétée comme une cour intérieure. OELMANN et quelques autres archéologues allemands y veulent toujours voir une halle et en effet, quoiqu'il y a sans doute quelques villas de ce type dans lesquelles il faut interpréter cette pièce comme une cour ouverte, nous croyons aussi que la cour ouverte, que l'on trouve toujours dans la villa italienne (Boscovale, Stabiae, etc.) manque à la grande majorité des villas gallo-romaines et que le foyer, que nous trouvons si souvent au centre (e. a. aussi à Lemiers et Vaasrade) désigne plutôt cette pièce comme la grande cuisine, que VITRUVÉ décrit comme une des pièces les plus importantes du bâtiment, située au milieu.

W. C. BR.

EEN VROEG GALLISCH VORSTENGRAF BIJ OSS (N. B.)

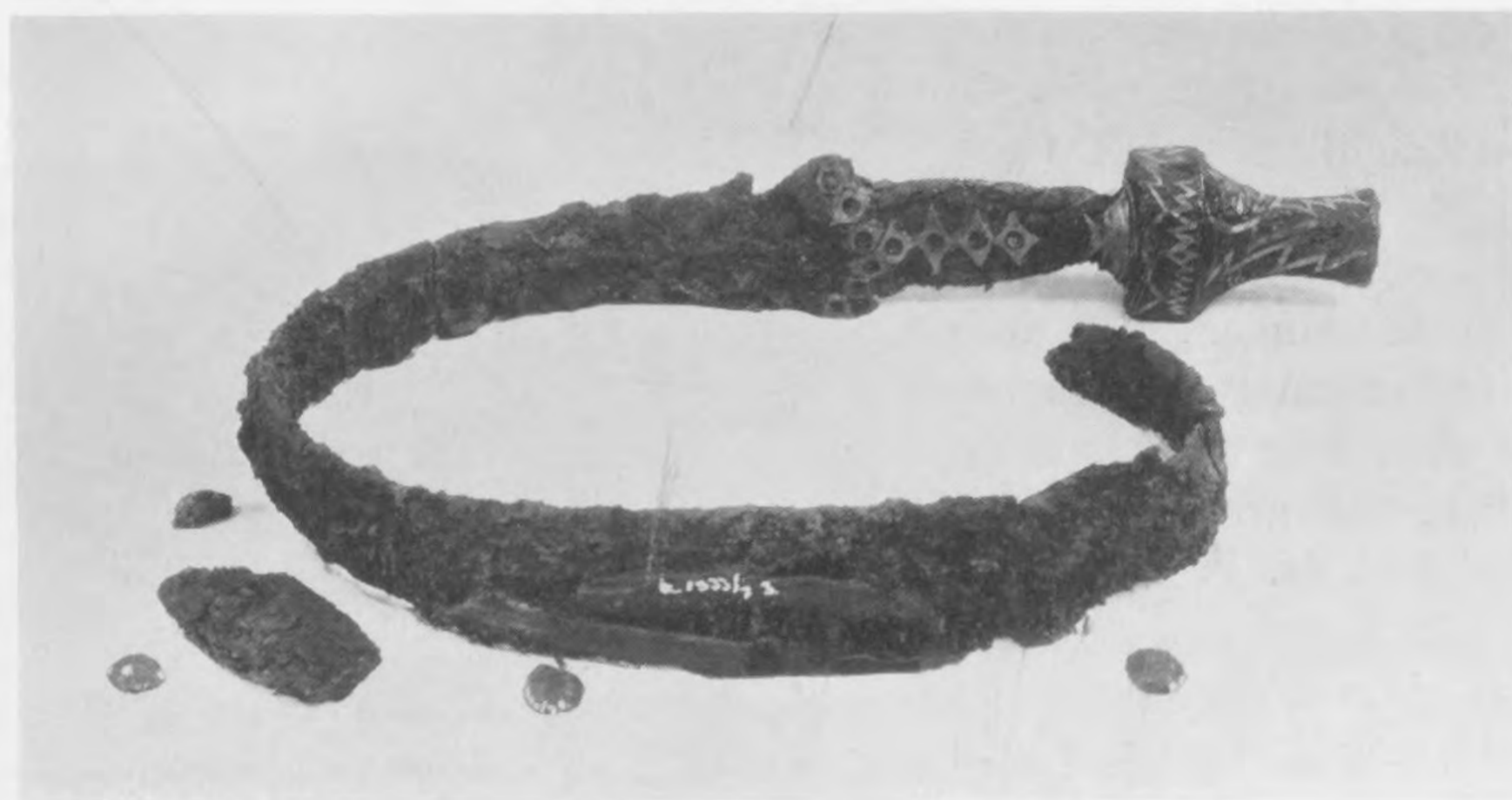
Bij het afgraven van de heide voor den aanleg van het woonwagenkamp der gemeente Oss werd in een verhevenheid van het terrein door de arbeiders een merkwaardige vondst gedaan. Door de zwaarte van den grond sterk in elkaar gedrukt en feitelijk in kleine stukjes gebarsten, werden daar de resten gevonden van een bronzen urn. Gelukkig werden door de goede zorgen van den heer CUNEN, gemeente-archivaris, de gravingen onmiddellijk gestaakt. Onze correspondent, de heer F. BLOEMEN te Wijchen, was spoedig ter plaatse en daaraan is het te danken, dat deze overblijfselen in situ in den grond bleven liggen en dus niet, door ondeskundige hand ontgraven, tot gruis in elkaar vielen. De assistent dr. F. C. BURSCH vond dus bij zijn komst den geheelen aardklomp, die deze bronsfragmenten bij elkaar hield, nog gaaf en kon hem in gips verpakt mede nemen naar ons atelier in Leiden. Hier werden deze resten in behandeling genomen door onzen restaurateur D. VERSLOOT, wien het gelukte uit de tallooze fragmenten het geheel weer samen te stellen, bevestigd op een stevigen gipswand (Afb. 24). Zoo bleek mij de bronzen urn een typische situla te zijn, waarvan slechts een deel van den bovenrand verdwenen was. Deze bronzen situla was gemaakt uit twee trapezevormige stukken bronsblik en een afzonderlijken bodem, door nagels aan elkaar bevestigd. Ze was 50 cM hoog en voorzien geweest van twee bandvormige ooren van bronsblik, welke boven aan den rand bevestigd onder het schoudergedeelte eveneens door nagels aan den vaaswand geklonken waren (model als von Sacken: „Das Gräberfeld von Hallstatt Taf. XX 5).

Afb. 24. Bronzen urn.

Bij het restaureeren bleek de bronzen emmer behalve de verbrande beenderen van den hierin bijgezetten persoon nog een aantal fragmenten van verschillenden aard te bevatten.

Zoo konden uit een geheel samengeroesten klomp van allerlei overblijfselen nog voor den dag gebracht worden twee groote fragmenten van dolken of kleine zwaarden, het ééne lang en puntig als van een antennezwaard (Déchelette: Manuel II² 734), het andere ook puntig doch eensneedig en met een verdikten rug: verder twee ovale, schaalvormig verdiepte bronzen plaatjes van mij onbekende bestemming, een kruisvormig sierstukje van brons als von Sacken l.l. XVIII 15, drie kleine massieve bronzen ringen, een slijpsteentje en ten slotte geringe resten van een weefsel, waarschijnlijk een kleedingstuk. Zijn deze stukken allen van betrekkelijk geringe beteekenis, van buitengewoon belang was daarentegen de volgende vondst. Binnen langs den wand van den emmer kwamen zes ijzerfragmenten voor den dag, die aan elkaar bleken te passen en te zamen een zeer sterk verroest, ongeveer 90 cM lang, krom gebogen Hallstattzwaard bleken te vormen van het bekende groote type. Het gevest was met doek bekleed geweest, waarvan nog de sporen aanwezig waren. Midden over het gevest en onder-

Afb. 25. Zwaard uit de urn.

aan in een boogje langs zijn rand waren aan beide zijden een aantal kleine ruitvormig uitgesneden stukjes goudblik met bronzen pennetjes bevestigd geweest. Deze ruitjes waren in het midden rond uitgesneden en waarschijnlijk aangevuld geweest met eenige stof die geheel vergaan was. Ook de knop moet uit vergankelijk materiaal vervaardigd zijn geweest. Hij was echter geheel bezet geweest met zigzag- en bliksemvormige ornamentjes uit goudblik gesneden en uit de ligging en aansluiting dezer ornamentjes onderling liet zich nog de vorm van den knop opmaken en restaureeren, gelijk onze afbeelding (Afb. 25) dit vertoont. Aan de kling van het zwaard waren op verschillende plaatsen nog de fragmenten van een houten schede vastgehecht, terwijl een achttal kleine ronde knopjes van brons, ongeveer als v. Sacken l.l. XVIII 7 e. v. v. waarschijnlijk tot beslag van deze hadden gediend. Dit zwaard met zijn op deze wijze versierd gevest, vertoont groote overeenkomst met dat uit de Schwabische Alpen, gevonden in een heuvel aan den Starnberg te zamen met een aantal stukken beschilderde, met kerbschnitt versierde ceramiek (Altertümer unserer heidnischen Vorzeit IV Taf. 31 vgl. Taf. 26).

Deze situla is, behalve het kleine 19 cM. hooge emmertje, dat waarschijnlijk te Ede is gevonden (Mus., inventaris H. W. 24), voor ons land tot dusverre een unicum en in geheel

N. Europa zeldzaam. SPROCKHOFF („zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit“) noemt er op het vaste land van N. Europa, behalve de boven genoemde uit Bennekom, nog 15, waarvan 8 in het Rijngebied (vgl. zijn kaartje Taf. 38). In Engeland komen er slechts een paar voor (SPROCKHOFF l.l. blz. 134), in Frankrijk zijn zij zeer zeldzaam (Déchelette, Manuel II 761) en uit Zd. Duitschland en Nd. Zwitserland wordt er bijna geen vermeld. In sterke tegenstelling hiermede staat de buurt van Hallstatt zelf, waar de situla veelvuldig in graven voorkomt, vaak meerdere met elkaar. HOERNES („das Gräberfeld von Hallstatt“) vermeldt niet minder dan 12 brandgraven, waarin de situla in één of meer exemplaren gevonden is te zamen met het groote ijzeren zwaard, dezelfde combinatie dus als in Oss. Bovendien ziet men haar daar met verschillende voorwerpen als b.v. met z.g. la Tène fibulae (HOERNES l.l. blz. 33 of SPROCKHOFF blz. 135).

Om nu den juisten tijd van de situla nader te bepalen, zullen wij ons naar N. Italië moeten wenden, waar deze vorm inheemsch is. De enkele voorbeelden van het voorkomen ervan in Etrurische graven, die er op zouden wijzen, dat de vorm feitelijk in die streek van Italië zou zijn ontstaan, kunnen we hier buiten beschouwing laten (vgl. SPROCKHOFF l.l. blz. 135 e.v.). Een zeer belangrijk centrum, waar de situla thuis behoort, is het groote Villanova-grafveld bij Bologna, in hetwelk men, gelijk bekend is, naar de ligging der graven een drietal opeenvolgende, natuurlijk niet scherp van elkaar te scheiden perioden (BENACCI I, II en ARNOALDI) pleegt te onderscheiden. Naast dit grafveld der inheemsche Villanova-bevolking lag op eenigen afstand dat van la Certosa (GRENIER, „Bologne“ Plan II) van de Etrurische overheerschers, die zich hier in het tweede deel van de 6e eeuw gevestigd hebben. Aangezien nu deze laatste necropool tot de 5e eeuw v. Chr. moet behooren, gelijk trouwens uit den inhoud ervan met zijn rijk vazenimport (vgl. o. a. GRENIER „Bologna“ blz. 314) blijkt en men met zekerheid heeft kunnen constateeren (vgl. GRENIER „Bologne“ passim, in het bijzonder blz. 25, Plan III, blz. 148 afb. 26) dat beide grafvelden zeker nog eenigen tijd naast elkaar in gebruik zijn geweest, moet dus de laatste Villanova-periode, die van Arnoaldi, zeker nog tot een eind in de 5e eeuw hebben voortbestaan.

In deze Villanovakultuur nu treedt, gelijk we zeiden, de situla veelvuldig op en wel in de voorlaatste en in 't bijzonder in de laatste periode; in Benacci II worden 20 stuks, in Arnoaldi 47 en daar tusschenin nog 5 stuks vermeld (vgl. Grenier blz. 237 noot 1 en daarbij blz. 22 e. v.); veel talrijker nog zijn dezelfde vormen in aardewerk, klaarblijkelijk naar de metalen voorbeelden gecopieerd, welke bijna in geen graf der Arnoaldi-periode schijnen te ontbreken. Hier laat zich dus de situla met zekerheid in de 6e en 5e eeuw v. Chr. dateeren.

Minstens even belangrijk voor ons doel zijn verder de graven van Este in het land der Veneti, waar oorspronkelijk een zelfde Villanova-kultuur heeft geheerscht als in Bologna, die evenwel zeer spoedig in samenhang met de eigenaardige kultuurontwikkeling in de aangrenzende Illyrische landen, gewijzigde vormem aannam. Voor de kennis van deze Estekultuur zijn nog altijd de oude onderzoekingen van Prosciudomi toonaangevend (Notizie degli Scavi 1882—1883). Omdat er bij praehistorici vaak een zekere neiging bestaat zijn dateeringen te vervroegen (vgl. EBERT „Lexicon“ s.v. Este) mogen wij de resultaten daarvan hier in het kort weergeven. Prosciudomi onderscheidt dan vier opeenvolgende perioden, waarvan de oudste vooral Villanovavormen vertoont, terwijl de tweede hoe langer hoe meer die z. g. Illyrische vormen rijk wordt. Deze zetten zich in de derde periode voort, door import van allerlei Grieksch aardewerk (zoowel zeer laat zwart- als laat-roodfigurig) in de 5e eeuw, ja zelfs nog tot diep in de 4e eeuw toe gedateerd (vgl. Prosciudomi l. l. Taf V

53—56; Mon. antichi X Taf V); in de vierde periode komen allerlei import-voorwerpen, zelfs nog uit den vroegeren Romeinschen keizertijd voor, aardewerk met „latijnsche opschriften”, Arretijnsche terra sigillata, een Fortislampje enz., zoodat buiten allen twijfel die laatste periode nog tot een eeuw na Chr. geboorte heeft voortgeduurd. Z.g. la Certosa fibulae, zooals ze voor het Etrurische grafveld bij Bologna typisch zijn en la Tène-fibulae komen hier in Este zoowel in de 3e als nog in de 4e periode voor en hebben dus ook hier klaarblijkelijk een langer leven gehad dan men vroeger gemeenlijk aannam. Wat nu onze situla betreft, deze treedt ook hier veelvuldig op en wel speciaal in de 3e periode; ze kan dus ook hier zeker niet ouder zijn dan de 6^e en vooral de 5^e eeuw, mogelijk zelfs nog wel later (vgl. ook Mon. antichi X 213).

Ten slotte vermelden we nog het voorkomen van de situla in de grafvelden om Bellinzona, die ons zulk een merkwaardig bewijs leveren hoe allerlei voorwerpen, als fibulae enz., die men vroeger vaak meende te mogen gebruiken om bepaalde „perioden” te onderscheiden, toch feitelijk ook nog veel later hebben voortbestaan dan men dacht en dus bij dateering eigenlijk slechts een terminus post quem kunnen aangeven (vgl. Mahr. in: „Tresures of Carniola” en de bijgevoegde kaartjes). Zes keer vinden we in deze graven de situla vermeld en wel in de meeste gevallen vergezeld van la Certosa fibulae, dus zeker niet vroeger doch mogelijk nog wel later dan de 5^e eeuw (Ulrich: „die Gräberfeld. von Bellinzona” blz. 55 gr. 4, blz. 89 gr. 30, blz. 161 gr. 33, blz. 164 gr. 39, blz. 196 gr. 139, blz. 261 gr. 73).

Als het dus zoo gesteld is in die landen ten Z. van de Alpen van waar deze vorm ongetwijfeld naar de buurt van Hallstatt is doorgedrongen te zamen met meerdere van die andere objecten, welke de hier gevestigde stammen aan Italië hebben ontleend, dan mogen zeker hier aan de noordzijde van de Alpen de graven, waarin de situla voorkomt op zijn vroegst in de 5^e eeuw v. Chr. worden gesteld.

Daarmede hebben we dus tevens een basis voor dateering van het ijzeren zwaard, dat zoo talrijke malen te zamen met de situla voorkomt. De vraag of dit zwaard zich werkelijk uit het bekende bronzen Hallstattzwaard heeft ontwikkeld, gelijk men pleegt aan te nemen, en de theorien omtrent dateering, welke men daaraan gaarne vastknoopt, kunnen we dus ter zijde laten. En dit te eerder omdat ook het bronzen zwaard meermalen te zamen met juist zulk een situla werd gevonden (van de 6 bronzen zwaarden in Hallstatt, volgens HOERNES l.l. blz. 5 e. v. no. 298 en 299, twee) en zelfs ook wel in één graf met een ijzeren zwaard als het onze is aangetroffen (BERTRAND-REINACH: les Celtes blz. 155), zoodat een groot tijdsverschil zeker niet heeft bestaan (vgl. ook REINACH in „Altert. uns. heidnischen Vorzeit” V 320 en DÉCHELETTE: „Manuel”).

Wat nu de verspreiding van dit zwaard betreft, dat dus zeker omstreeks de 5e eeuw in gebruik was, daarbij hebben we wel in het oog te houden, dat we hier met ijzer te doen hebben, hetwelk in tegenstelling met brons, verroest en vergaan, de meest onaanzienlijke resten overlaat; wanneer bij voorbeeld deze vondst van Oss niet in zoo uiterst gunstige omstandigheden te voorschijn gebracht en onderzocht was en als dit zwaard niet bij hooge uitzondering met goudbeslag versierd was geweest, dan zouden er slechts eenige onherkenbare stukken ijzerroest van zijn bewaard en hadden we niet eens vermoed, dat men hier een ijzeren Hallstatt-zwaard voor zich had. Hoe vaak zullen de omstandigheden minder gunstig geweest zijn en zulke „ijzerfragmenten” eenvoudig veronachtzaamd zijn, wanneer zoo'n zwaard, gelijk hier, gebogen en gebroken in een urn was gestopt? Vooral bij voor-

werpen als dit moet men dus aan statistische gegevens niet al te veel waarde hechten. Ook diene men daarbij wel te bedenken, dat slechts graven ons dergelijke zaken konden bewaren. Daarbuiten zijn ze zeker verdwenen. Slechts dáár, waar dus de gewoonte heerschte deze zwaarden in het graf mede te geven, waar de rijkdom aan ijzer den achtergeblevenen veroorloofde zich van de wapenen der afgestorvenen te ontdoen, zal men deze dus nog in grooteren getale aantreffen. Wanneer we echter niettegenstaande dit alles toch de verspreiding van zulke vondsten over ons werelddeel na gaan, dan vinden we in de eerste plaats dit zwaard in Hallstatt zelf, door een vrij groot aantal exemplaren vertegenwoordigd; v. Sacken (l.l. blz. 25) noemt er in het geheel 22, waarvan er meer dan de helft met bronzen situlae als de onze in brandgraven gevonden zijn (HOERNES l.l. blz. 6 e. v.). In de gebieden der Este-kultuur en de daarmee verwante beschavingen in het Z. O., waar wel de situla thuis is, komen deze zwaarden zoo goed als niet voor. Naar het westen toe evenwel vinden we in Beieren een zevental vermeld en in noordelijke richting in het Neckargebied een zestal en ongeveer 16 in dat van de Main; hier behooren ze tot de Halstatt-kultuurgroep, welke met den naam Koberstadt wordt aangeduid (vgl. SCHUMACHER: Siedlungsgeschichte 1 Taf. 7; vgl. blz. 100).

De groote massa van deze zwaarden komt evenwel in Midden-Frankrijk voor. DÉCHELETTE (Manuel II² Carte II; vgl. blz. 728) vermeldt er niet minder dan 62, speciaal uit dat gebied van Gallië, waar in grooten getale praehistorische ijzersmelterijen gevonden zijn en waar o.a. Caesar groote ijzermijnen vermeldt, in het land der *Bituriges*. Hier vindt men die ijzeren zwaarden in lijkgraven, welke overigens door groote armelijkheid uitmunten; blijkbaar in de graven van eenvoudige krijgslieden (DÉCHELETTE l.l. blz. 729 e.v.).

Daar in die streek van Gallië hebben we dus zeker wel een zeer voornaam punt van fabricage van dezen zwaardvorm gehad, ja de veronderstelling ligt voor de hand (vgl. Archiv f. Anthropologie 1905, 264, doch daartegenover DÉCHELETTE l.l. blz. 617), dat hij zich vooral van hieruit heeft verbreid, onder anderen ook naar het Oosten, waar hij in de streek van Hallstatt in aanraking kwam met de rijkere kultuur, die daar uit invloed van het Noorden van Italië was ontstaan. Een strooming in omgekeerde richting zou ongetwijfeld ook die andere voorwerpen als de situla hebben meegevoerd, die in het W. bijna geheel ontbreken. Dit samentreffen van beide soort voorwerpen moet dan geschied zijn omstreeks de 5^e eeuw voor Chr. in den tijd ons door de dateering der situla aangewezen.

Dat zulk een verspreiding van deze zwaarden een strooming van krijgshaftige stammen uit Frankrijk naar het Oosten beteekenen moet lijkt mij buiten twijfel. Onze voorstelling stemt dus wel op zeer merkwaardige wijze overeen met het verhaal van LIVIUS (V, XXXIV e.v.) van een uittocht van Gallische krijgers, juist uit dat land der *Bituriges* in de eerste plaats, o.a. naar de streken van het Hercynische woud in de 6^e eeuw voor Chr.

De juistheid van dit verhaal, dat in de eerste plaats de bezetting van N. Italië door de Galliërs behandelt, wordt thans meestal in twijfel getrokken. Immers men wil de oorspronkelijke woonplaats dier Galliërs thans niet meer, gelijk vroeger, in het Gallische Frankrijk zelf zoeken, doch liever in het land ten N. der Alpen (men vgl. hiervoor vooral BERTRAND-REINACH: „les Celtes dans les vallées du Pô et du Danube”, waar ook de verschillende argumenten van anderen uitvoerig worden behandeld). Tegenover LIVIUS wordt daartoe dan het getuigenis van andere auteurs ingeroepen, wier berichten we straks nader zullen beschouwen als we eerst LIVIUS zelf zullen hebben gehoord. Deze vertelt van een Gallisch rijk in Frankrijk, waar de koning der *Bituriges*, Ambigat heerschte, die wegens groote over-

bevolking van Gallië zijn beide zoons, Bellovesus en Sigovesus, met een groot deel der jongeren uitzond om zich elders te vestigen, in de dagen toen Tarquinius Priscus in Rome regeerde, d.i. dus \pm 600 v. Chr.. Sigovesus trok met de zijnen naar de kant van het Hercynische woud d.i. dus naar de landen ten N. der Alpen; verder hooren we niets meer van hem. Bellovesus echter ging met een groot deel der jongelingschap van Bituriges, Arverni, Senones, Haedui, Ambarri, Carnutes en Aulerci door de Taurische Alpen en het dal van de Duria en zette zich neer niet ver van de Ticinus in een streek, die reeds den naam Insubres droeg, denzelfden als die van een pagus der Haedui. Op deze volgde een nieuwe groep Galliërs (LIVIUS V, XXXV) de Cenomani onder aanvoering van Etitovius langs denzelfden weg naar Italië, om zich te vestigen waar de steden Brixia en Verona liggen, dat is dus meer oostelijk dan de vorigen, doch evenals dezen vlak ten Z. van de Alpen. De Libui en Salluvii vestigden zich ook aan de Ticinus. Daarna kwamen, nu over de Punische Alpen, Boï en Lingones en daar al het land tusschen de Po en de Alpen bezet was, trokken ze de rivier over, verjoegen daar de Etruriërs uit het land, maar bleven toch ten N. van de Apenijnen. Als laatste kwamen eindelijk de Senones en vestigden zich aan de kust van de Adriatische zee tot het riviertje de Aesis. En deze stam was het, zegt de auteur dan, die over de Apenijnen naar Clusium en Rome is gekomen; onzeker is het, of ze alleen waren of wel geholpen door alle Cisalpijnsche Galliërs.

Nu spreekt het wel vanzelf, dat we hier een in mythisch kleed gestoken verhaal voor ons hebben, dat men mogelijk verschillende details er van, dat groote rijk van Ambigat, die overbevolking enz., niet zoo precies als waarheid heeft op te vatten, maar als historische kern blijft hier toch altijd de voorstelling van een Gallische verovering zoowel van de streken aan de Donau en het Hercynische woud als van Italië door talrijke stammen uit het hartje van Frankrijk afkomstig, een geschiedenis, waarvan de aanvang door LIVIUS door de vermelding van Tarquinius Priscus omstreeks 600 wordt gedateerd.

Zeer wel mogelijk is het natuurlijk ook, dat de verschillende geschiedschrijvers als MOMMSEN, ZEUSS, ARBOIS DE JUBAINVILLE enz. (uitvoeriger geciteerd bij BERTRAND-REINACH: „les Celtes”) gelijk hebben, als zij deze dateering te hoog achten. Maar wanneer zij als argument voor deze meening het feit aanhalen, dat deze Galliërs, eerst in het begin van de 4^e eeuw over de Apenijnen getrokken, voor de bewoners van Clusium en de Romeinen een „gens invisitata” en „hostis invisitatus atque inauditus” waren, zooals LIVIUS (V, XVIII en XXXVII) zelf zegt, dan moet men zich toch zeker wel afvragen hoevele jaren er wel niet verlopen moeten zijn tusschen het oogenblik, waarop de eerste stammen volgens LIVIUS uit Gallië uittrokken en dat waarop, nadat alle anderen zich reeds in Italië hadden gevestigd, die laatst aangekomene Senones voor het eerst over de Apenijnen trokken. Zoo beschouwd behoefde zelfs het noemen van den tijd van Tarquinius Priscus geen verwondering te wekken. Doch al zou het begin van die uittocht een honderd jaar later te stellen zijn dan LIVIUS doet, dan zou daarmee toch geen enkel bewijs tegen de geloofwaardigheid van zijn geheele verhaal op zich zelf geleverd zijn en zou daarin zeker geen enkele reden gelegen zijn om die afkomst uit Frankrijk in twijfel te trekken. Want hiertegen is het vooral, dat schrijvers als REINACH en anderen zich keeren, wanneer zij tegen het uitdrukkelijk getuigenis van LIVIUS in bewijzen willen, dat niet Gallië zelf doch de Donaulanden het stamland dezer Galliërs wezen zou. De auteursplaatsen, welke men daartoe aanvoert, lijken mij evenwel alles behalve overtuigend. Wanneer HERODOTUS (II 33, vergl. IV 49) vertelt, dat de Celten wonen bij de stad Pyrene bij de bronnen van de Donau en ARISTOTELES

(Meteorol. II 13) zegt, dat de Pyrene een berg is in het Celtische land, waaraan de Donau en de Tartessos (d. i. de Guadalquivir) ontspringen, dan bewijst dit slechts hoe volkomen vaag de geographische voorstelling dezer schrijvers nog is en mag men daaraan toch zeker geen bewijs ontleenen voor de meening, dat het Donaugebied en niet het land ten N. der Pyrenaeën de oorspronkelijke woonplaats der Celten was.

Een dergelijke onwetendheid blijkt bij APOLLONIUS (Argonautica IV 627) omstreeks het jaar 240, als hij spreekt van de Rhône, die haar bronnen heeft in het uiterste der aarde; een van haar takken werpt zich in den Oceaan (hiermede kan slechts de Rijn bedoeld zijn) een andere in de Ionische zee (de Po) en een derde (de Rhône zelf) in de golf van Sardinie. Verder verhaalt APOLLONIUS, hoe de Argonauten de rivier opvoeren en te midden van stormachtige meren in het land der Celten kwamen. Ze zouden dan ook naar den Oceaan zijn meegesleurd als Hera niet van het Hercynische woud uit te hulp was gekomen en hen had doen terugkeeren, waarbij ze langs allerlei Celtenstammen voeren.

Het moet toch duidelijk wezen, dat het onmogelijk is uit al deze verwarde voorstellingen feitelijk iets op te maken over de juiste woonplaats der Galliërs; zeker vinden we er allermint het bewijs in, zooals REINACH dat wil, dat de Donau en niet Gallië zelf „centre de rayonnement” van de Celten zou zijn geweest.

Eenige reden om in dit opzicht aan het verhaal van LIVIUS te twifelen bestaat er dus niet, ook al mogen misschien enkele détails minder juist zijn. En als ten slotte POLYBIUS (II, XV), die als hoofdgetuige tegen LIVIUS wordt aangehaald, vertelt van de vruchtbaarheid en den rijkdom van de vlakte ten Z. der Alpen en meedeelt, hoe aan beide zijden van de Alpen „zowel aan den kant van de Rhône” als aan die der vlakte de dalen bewoond worden, die aan de Rhône en de naar het Noorden toe gelegene door de Transalpijnsche Galliërs, die naar de vlakte toe door Taurisci, Agones en andere barbaarsche stammen, dan kan REINACH alleen zijn Galliërtheorie doorzetten door als terloops er bij te voegen, dat hier natuurlijk alleen maar de uit de oostelijke richting komende bovenloop van de Rhône bedoeld is (BERTRAND-REINACH l. l. blz. 130).

Doch ook in POLYBIUS' (l. l. XVII) verhaal over de vestiging der Galliërs in N. Italië zien we allermint een tegenspraak met LIVIUS' voorstelling. Vroeger, zoo zegt hij, waren die vlakten ten Z. van de Alpen door de Etruriërs bewoond en hun naburen waren de Galliërs. Daarop echter hebben die Galliërs uit begeerlijkheid naar het rijke land der Etruriërs dezen onverhoeds aangevallen, hen over de Po gedreven en zelf hun land bezet. En het eerst bezetten de Lai en de Levecii de plaatsen bij den oorsprong van de Po; daarop vestigden zich de Insubres, het grootste volk onder hen. De eersten worden niet door Livius vermeld, doch deze Insubres zijn blijkbaar dezelfde als LIVIUS' eerst genoemde groep. Hierop volgden, naar het verhaal van POLYBIUS de Cenomani, die zich aan de rivier vestigden en die we ook bij LIVIUS onder Etitovius in Italië als tweede groep zagen verschijnen. Ten slotte verhaalt POLYBIUS, dat zich daarna achtereenvolgens verschillende stammen ook over de Po vestigden, bij de Apenijnen, n. l. de Ariones, de Boï en de Lingones en eindelijk als laatste van allen de Senones aan de zee. Ook dit is volkomen in overeenstemming met LIVIUS' bericht.

Niet alleen dus, dat men heelemaal niet het recht heeft POLYBIUS' mededeelingen tegen het bericht van LIVIUS uit te spelen, maar feitelijk vinden we hier diens verhaal bevestigd; alleen blijkt hier misschien nog duidelijker dan bij den Romeinschen schrijver, dat die vestiging der Galliërs in Italië geleidelijk heeft plaats gehad; ook bij de door LIVIUS gegeven dateering heeft het dus niets onbegrijpelijks, dat eindelijk de Senones, de laatst aangekomenen,

na zich eerst ten N. van de Apenijnen te hebben neergezet, omstreeks 400 dit gebergte zouden zijn overgetrokken en dan den bewoners van Rome als bijzonder schrikwekkend zouden zijn verschenen.

Onze conclusies omtrent dateering en wijze van verspreiding van het ijzeren Hallstatt-zwaard, waartoe we boven konden komen, hoe dat zwaard door een strooming van krijgshaftige stammen uit Frankrijk naar het Oosten moet zijn gebracht, dekken zich dus volkomen met de gegevens der historische literatuur betreffende de uittocht van Gallische stammen uit Frankrijk.

Het spreekt bijna van zelf, dat vele van die Gallische stammen, die zich daar in Italië in het meer beschaafde milieu der Etruriërs hadden gevestigd, spoedig een hogere beschaving moeten hebben aangenomen; ook Polybius' verhaal wijst daarop. Doch vele anderen, vooral de later gekomenen, die „*formae hominum invisitatae*” met hun „*novum genus armorum*”, die omstreeks 400 in Etrurië en Rome zulk een schrik verspreidden (vgl. Livius V, XVIII) bleven daarnaast in hun ouden kultuurstaat.

Deze Galliërs leefden in Italië in onommuurde dorpen, zooals Polybius (II, XVII) vertelt, zonder eenig verder kultuurbezit (*της λοιπης κατασκευης ἀμοιροι*), ze hadden een zeer eenvoudige leefwijze, immers ze sliepen op stroo, aten vooral vleesch en gaven om niets behalve om vechten en landbebouwing. Persoonlijk bezaten zij slechts vee en goud, omdat ze dit overal mee konden nemen en zóó gemakkelijk konden rondzwerven; geen wetenschap of techniek kenden ze. Van die Galliërs uit het begin van de 4e eeuw vertelt ook PLUTARCHUS (Camillus XL). Hij zegt hoe Camillus inzag, dat het groote élan dier Gallische krijgers feitelijk beruste op hun slagzwaarden, waarmede ze op hoofden en schouders inhakten. Hij liet daarom voor zijn soldaten ijzeren helmen maken, waarop die zwaarden afgleden en braken. Toen dan ook de Galliërs aanstormden en hun slagen op ijzer werden opgevangen bogen de zwaarden om, daar het ijzer week was en slecht gesmeed, zoodat ze krom werden en dubbelsloegen.

Ook later is nog eenige malen van deze stammen en hun bewapening sprake. In den oorlog, die in 222 met de onderwerping van Gallia Cisalpina eindigde, hadden de Boï en de Insubres ook Transalpijnsche Galliërs te hulp geroepen o. a. de Gaesati, die tusschen de Alpen en de Rhône woonden (Polyb. II, XXII). Deze streden naakt, alleen met hun wapenen bij zich (XXVIII 8) en vormden een schrikwekkenden aanblik (XXIX 7). Wat bewapening betreft waren ze verre de minderen der Romeinen, want ook hun zwaarden waren alleen maar geschikt om er den eersten slag mee toe te brengen; daarop werden ze stomp, naar hun lengte en breedte zoo zeer ombuigende, dat, als den vechtenden geen tijd gelaten werd om hen, op den grond steunende, met den voet recht te buigen, ze geheel onbruikbaar werden voor den tweeden slag. En zoo was het ook nog in den 2^{en} Punischen oorlog; bezaten toen, volgens Livius (XXII 46), de Iberische troepen korte zwaarden met een punt, de Galliërs die groot van gestalte en tot het middel naakt waren, droegen nog hun zeer lange (*praelongos*) zwaarden zonder punt, juist zooals reeds eenige eeuwen te voren. Uitvoerig vertelt ons ook Polybius (III 114) nog over het groote verschil tusschen de zwaarden der Iberische troepen en die der Galliërs in dien tijd; de eersten konden ook dienen om te steken, die der Galliërs alleen maar om er van boven af een slag mee toe te brengen (*καταφορα*).

Tegenover deze verschillende, zoo duidelijk sprekende getuigenissen der literatuur is het toch geheel ongerijmd om aan te nemen, dat in deze eeuwen overal slechts éézelfde

kultuur, de zoo hoog staande la Tène kultuur, die in de jaren vanaf 500 v. Chr. geb. wordt gedateerd, moet hebben geheerscht, dat deze evengoed het eigendom geweest moet zijn ook van al die woeste Gallische stammen als van de beschaafde bevolkingselementen in Italië en dat alleen, omdat nu eenmaal het praehistorische systeem deze „chronologie” voorschrijft en er in dat land eenige rijkere la Tène centra zijn aan te wijzen, waar niet onwaarschijnlijk een reeds tot rust en hogere beschaving gekomen, waarschijnlijk Gallisch volkselement gevestigd is geweest (vgl. DÉCHELETTE II³ 1087 e. v. vgl. Mon. antichi IX).

Vertoonen ons onze schrijvers van het begin van hun komst in Italië af tot zeker het eind van de 3e eeuw toe, de meeste van die Gallische stammen daar nog in een primitieven kultuurtoestand, buiten dat land der klassieke kultuur zelve moet dit nog veel sterker gelden, ook al bezitten we daarvoor geen literaire getuigen. Men behoeft dan ook slechts de zeer beperkte verspreiding der la Tène kultuur in Europa (vgl. b. v. DÉCHELETTE's kaartje II³, blz. 1060 C. III en SCHUMACHER: Siedlungsgeschichte I, Taf. 9) na te gaan om te begrijpen, dat er buiten die gebieden van haar bloei toch ook Galliërs moeten hebben gewoond en dat die dus slechts in het bezit van minder ontwikkelde beschavingsvormen kunnen zijn geweest. De erkenning van het bestaan van een zeer laten Hallstattinvloed in gebieden, die overigens een bepaalde phase der la Tène kultuur vertoonen, zooals b. v. in de bekende grafvelden van Bellinzona en op verschillende andere plaatsen van N. Italië en Zwitserland (vgl. „Treasures of Carniola” map II) houdt tevens de waarschijnlijkheid in van zulk een „tardy Hallstatt” beschaving ook daar, waar ze niet met overblijfselen eener hogere kultuur vermengd voorkomt omdat deze laatste er geheel ontbreekt.

De beschrijving van die typische, kolossale, slecht gesmede ijzeren slagzwaarden der Galliërs, die we bij die verschillende auteurs vinden, past volmaakt op ons ijzeren Hallstattzwaard; ja, als men de verschillende bekende typen van ijzeren zwaarden naast elkaar ziet, dan is dit ook volkomen het eenige, hetwelk aan die beschrijving voldoet, de andere, de z. g. la Tène zwaarden, die van uitstekende kwaliteit zijn en zeker niet minder dan de Romeinsche (vgl. ook Déchelette III 1130), stemmen er heelemaal niet mede overeen. Vroeger twijfelde men er dan ook niet aan of dit Hallstattzwaard was het Galliërzwaard (vgl. DAREMBERG en SAGLIO s. v. GLADIUS blz. 1605 en BERTRAND: Archeol. Celt. 289). Doch doordat het praehistorische dateeringssysteem in de eeuwen waarin de Galliërs in Italië waren, uitsluitend la Tène zwaarden in gebruik wil zien, moesten de historische feiten voor de theorie wijken. Zelf heeft men ook wel begrepen, dat geen enkel ander zwaard-type hier paste; men heeft er dus op gevonden, dat de Romeinen waarschijnlijk uit oude graven opgevouwen la Tène zwaarden (zooals die in sommige la Tène centra voorkomen, vgl. Mon. ant. IX Tav. VI en Déchelette II³ p. 1127) zouden hebben opgegraven en dat daaruit die verhalen over de ondeugdelijkheid van het Gallische zwaard zouden zijn ontstaan welke die verschillende schrijvers dan wel eenvoudig maar van elkaar zouden hebben overgenomen. Tegenover de talrijke berichten hierover, de merkwaardige beschrijving van den strijd met deze zwaarden en de typische vergelijking van het zwaard der Galliërs met dat der Iberiërs, die we boven vermeldden, kan men dergelijke uitvluchten moeilijk au sérieux nemen (vgl. Déchelette II³ blz. 1131 nt. 3. en blz. 1132 nt. 1). Zoo blijft dus het feit, dat het ijzeren Hallstattzwaard gedurende vele eeuwen het typische Gallische zwaard moet zijn geweest, ook al hebben zich in dien tijd op verschillende plaatsen andere, hogere kultuurcentra met betere, meer praktische zwaardtypen ontwikkeld. Dat er tot dusverre in Italië zulke zwaarden niet zijn gevonden beteekent niets. Immers, wat we boven over het ontbreken van dat ijzeren wapen

in bepaalde streken in het algemeen zeiden, geldt eerst recht voor Italië, waar zooveel wat er zeker aanwezig is geweest feitelijk niet de moeite werd geacht, wanneer het niet een zekere kunstwaarde bezit. Wat weten we b. v. van de eenvoudige Romeinsche gebruiks-ceramik in Italië, die toch in onze provincies zoo goed bekend is? Hoe zouden dan hier enkele gebroken ijzerfragmenten, gelijk de onze uit Oss, uit een simpel brandgraf de aandacht hebben getrokken?

Aan een Gallische strooming dus, die omstreeks den tijd na het samentreffen van situla en zwaard in het Zuiden van Midden-Europa, van daar naar ons Noorden moet zijn uitgegaan, danken wij het verschijnen van deze voorwerpen in onze Brabantsche heide. Dat die strooming langs den Rijn moet zijn gegaan en dat niet onwaarschijnlijk de streek van het z. g. Koberstadt-type, een tusschen-étappe zal zijn geweest, schijnt uit de boven vermelde verspreiding van beide vormen te blijken.

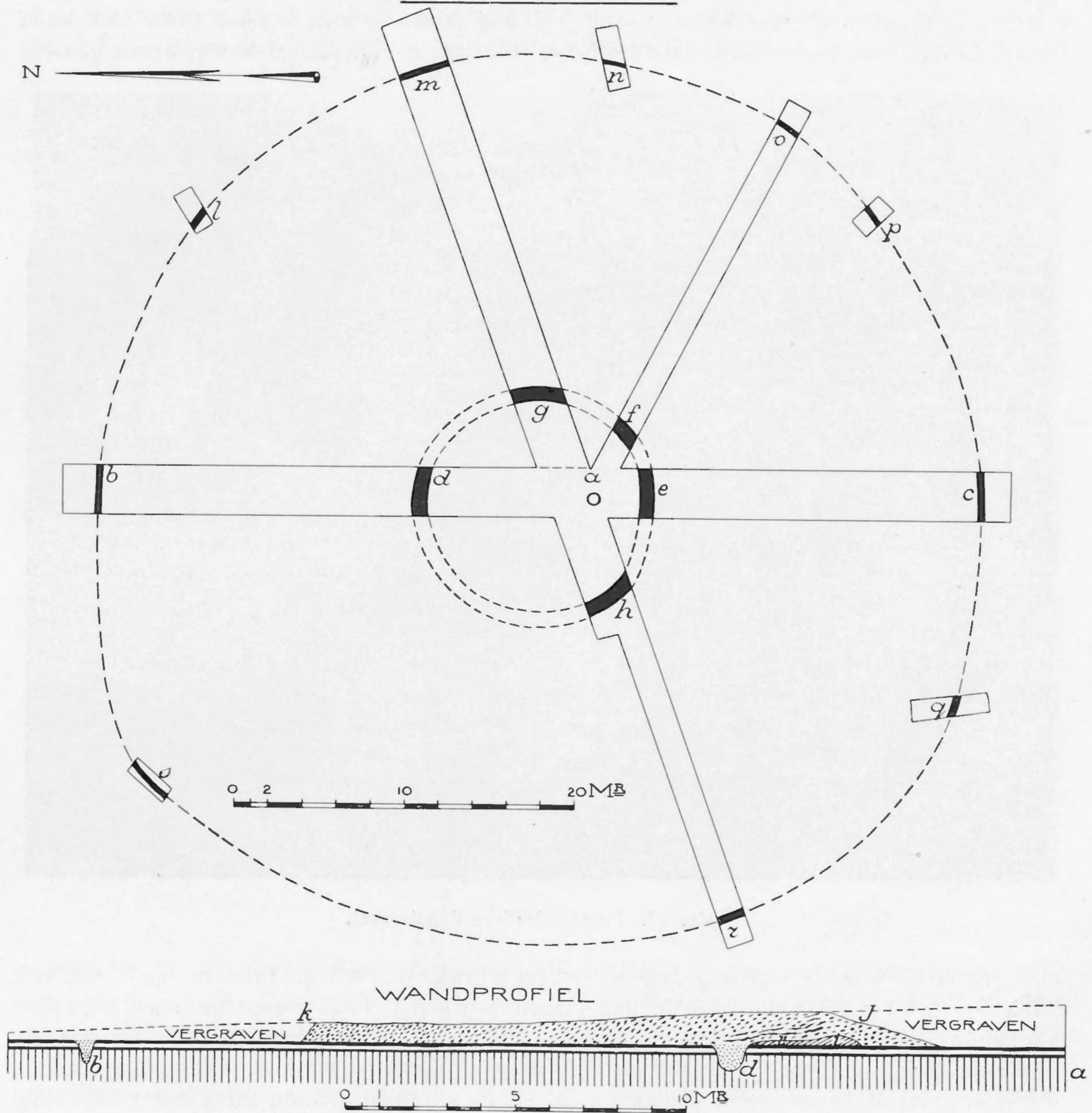
Wordt deze strooming door de situla buiten allen twijfel in de 5^e eeuw v. Chr. of nog iets daarna gedateerd, het zwaard en het milieu waarin het in Duitschland thuis behoort, waartoe vooral ook de reeds boven genoemde rijk met kerbschnitt en beschildering versierde ceramik gerekend wordt, wordt door Reinecke en Schumacher als typisch voor hun 3^e Hallstattperiode beschouwd. Dat hun indeeling der Hallstattkultuur in een aantal „Stufen” echter op zich zelf onmogelijk chronologische beteekenis hebben kan en dat met name deze 3^e groep niet jonger zal zijn dan die welke zij als I en II onderscheiden, hebben we reeds voor jaren in ons opstel in de Oudhk. Med. III uiteen gezet; de ceramik van deze groep III, welke direct aan die van oudere kulturen aansluit moet mede tot de vroegste Hallstatt-verschijnselen behooren (vgl. mijn boven genoemd opstel in Oudhk. Med. III). Voor onze streken althans lijken mij beide voorwerpen hier in deze merkwaardige combinatie alleen als direct uit het Zuiden afkomstig te verklaren, zoodat naar onze meening deze heuvel met zijn merkwaardigen inhoud aan den aanvang staat van de Gallische Hallstatt-kultuur in onze zuidelijke provincies. Bovendien werden vlak bij deze vindplaats nog twee urtjes van aardewerk gevonden tot deze z. g. 3^e groep behorende, strak van vorm met gepolijst oppervlak, de eene zelfs nog met sporen van beschildering. Het kan dus wel haast niet anders of deze verschillende zeldzame stukken moeten hier met elkaar uit het Zuiden zijn heen gebracht. De man, die hier is bijgezet in deze bronzen urn, voor deze streken bijna uniek, met zijn kostbaar versierd slagzwaard, moet wel een stamvorst geweest zijn, die dit alles als zijn bezit meebracht uit het verre land, van waar hij zijn volk naar hun nieuwe vaderland voerde. Zoo hebben we hier in Oss, naar mijn inzien, het getuigenis van een eerste vestiging van zulk een Gallischen stam in deze noordelijke streken, afkomstig uit landen ten N. van de Alpen in de 5^e eeuw vóór Chr. of kort daarna.

Onze meening, dat we hier werkelijk met zulk een vorstengraf te doen hebben, werd zeer nadrukkelijk bevestigd, toen we in den afgelopen zomer nog een nader onderzoek konden instellen op de plek, waar deze vondst werd gedaan.

De bronzen urn bleek onder een grooten heuvel te hebben gelegen, van welken bij den aanvang van ons onderzoek de eene helft reeds bijna geheel was afgegraven. Door een breede coupe te graven over de plek van de urn heen door het nog resterende stuk van den heuvel konden wij ons omtrent de wijze van aanleg nog voldoende oriënteren. Die coupe ziet men op ons kaartje Afb. 26 aangegeven (*b a c*), het stuk *a—c* was reeds vrijwel geheel door de afgraving vernield, *a—b* daarentegen was voor het grootste gedeelte nog

intact gebleven; dit laatste stuk is ook op onze doorsnedeekening Afb. 26 geteekend. Bij *a* (vgl. ook afb. 28) zien we het gat van de ingraving waar de urn werd uitgehaald, bij *d*

GRAFHEUVEL BIJ OSS

Afb. 26.

een vrij breede greppel, welke om de plaats van de urn bleek te zijn gegraven, doch klaarblijkelijk spoedig weer is dicht geraakt. Bij *c* keert aan de andere zijde van de urn de greppel terug, terwijl we ook in twee andere, straalvormig gegraven sleuven dezelfde

greppel, bij *f g a h*, weervonden. Het zand, oorspronkelijk uit deze greppel gegraven is van *i* tot *i'* (vgl. de doorsnede Afb. 26 en Afb 27) binnen den kring te vinden; deze greppel werd dus blijkbaar gegraven om met het zand daaruit de ingegraven urn te bedekken. Daarna heeft men in wijden omtrek over deze plek, uit op elkaar gestapelde heideplaggen een heuvel opgebouwd, waarvan het stuk *j-k* nog aanwezig was. Bij den bouw van dezen heuvel is dus ook de bovengenoemde greppel weer dicht geraakt. Ook van dezen grooten

Afb. 27. Doorsnede door den heuvel.

plaggenheuvel was de omvang nog nauwkeurig vast te stellen. Immers bij *b* (vgl. ook Afb. 27) en bij *c* vertoonde zich in den bodem nog een tweede greppeltje, smaller en naar verhouding dieper dan de vorige en door zijn vorm duidelijk gekenmerkt als ter opname van een kleine palissade gegraven en dit greppeltje werd nu verder ook overal rondom, ook daar waar de heuvel reeds geheel was afgegraven, in een grooten kring van 26 M straal terug gevonden (vgl. de kaart bij *b, l, m, n, o, p, c, q, r, s*).

Zeer interessant is hier de aanwezigheid van deze twee greppels van ongetwijfeld verschillende bestemming in dezen éénen heuvel. Immers greppels rondom urnenheuvels kennen we al reeds zoo lang als we in onze urnenvelden systematisch onderzoek hebben verricht (vgl. onze Oudh. Med. passim en o. a. mijn „das Gräberfeld von de Hamert”), ze zijn feitelijk

altijd aanwezig. Soms evenwel meenden we zeker alleen maar met een open greppel te doen te hebben, niet zelden daarentegen kon zekerheid worden verkregen, dat zulk een greppel gediend had om een lichte palissade er in te plaatsen. In dezen heuvel, waarin nu beide soorten greppels naast elkaar gevonden zijn bleek dus, dat beide verklaringen juist geweest zijn, dat zulke greppels rondom onze urnenheuvels soms zeker alleen maar gegraven zijn om met het zand er uit de urn te bedekken en het heuveltje op te werpen, maar dat zeer

Afb. 28. Doorsnede door den heuvel.

zeker ook het afscheiden van een heuvel door middel van een lichte palissadeering vaak het doel is geweest. Tevens zien we hier nu, dat er geen reden bestaat in dit verschil van aanleg eenig verschil in afkomst of tijd aan te nemen, zooals we wel eens hebben vermoed.

Wat nu dezen heuvel zelf betreft, de kolossale afmetingen van dezen door een palissade omgeven aanleg — 52 M. in doorsnede, terwijl gewoonlijk de afmetingen onzer urnenheuvels beneden de 10 M. blijven en slechts hoogst zelden de 20 M. halen — wijzen er, evenals zijn inhoud op, dat we hier met een zeer bijzonder monument te doen hebben, dat we dus boven ongetwijfeld terecht van een vorstengraf hebben gesproken. Bijzonder is hier ook de zorgvuldige wijze, waarop de heuvel uit heideplaggen is opgebouwd. In ons geheele Zuiden kennen we daarvan feitelijk nog slechts één voorbeeld, n.l. den merkwaardigen grooten

heuvel, welken REMOUCHAMPS in het urnenveld van Goirle ontgroef en die eveneens door zijn grootte — hoewel hij slechts 35 M. middellijn heeft — en door de voorname plaats, welke hij in dit grafveld inneemt, ongetwijfeld ook als die van een buitengewone persoonlijkheid wordt gekenmerkt (vgl. REMOUCHAMPS in: Oudhk. Med. N. R. VII²).

We merkten boven reeds op hoe het thans algemeen erkende voortleven van Hallstattvormen naast die der la Tène cultuur zelfs in streken ten Z. der Alpen het al zeer waarschijnlijk maakt, dat de Hallstatt-beschaving in gebieden, waar geen la Tène verschijnselen te vinden zijn, ook eenvoudig zou zijn blijven voortbestaan. Ook de betrekkelijk geringe verspreiding der la Tène beschaving, in vergelijking met die van het Gallische volkselement, maakt ons dit waarschijnlijk. Vroeger hebben we dan ook meermalen reeds het bewijs kunnen brengen, dat deze Gallische Hallstatt-beschaving in onze streken nog tot in den Romeinschen keizertijd heeft voortgeduurd (vgl. vooral mijn boekje „das Gräberfeld von de Hamert”).

Die Galliërs in onze streken zal men zich dan ook ongetwijfeld ook nog in dezen tijd niet anders hebben voor te stellen als die barbaarsche stammen in Italië, gelijk ze ons door de klassieke schrijvers nog in den tijd der Punische oorlogen worden beschreven. Hun wapenen waren zeker ook voor hen het voornaamste bezit en daaronder waren ongetwijfeld nog in de eerste plaats dergelijke slagzwaarden als er thans één door een gelukkig toeval bewaard is. Ook hier zullen zij zich niet de weelde hebben kunnen veroorloven, zooals in die ijzerrijke gebieden, om zulke wapenen in de graven mede te geven. Ze zijn dus voor ons verloren gegaan. De groote eenvoud en de armoede van hun leefwijze en hun kultuurbezit, waarvan die schrijvers ons spreken, verklaart ons dan ook volkomen, waarom wij in onze streken bijna nooit iets anders meer terugvinden dan de enkele brandurn, die hun asch bevat.

Het vorstengraf van Oss maakt met zijn gesloten groep van kostbare voorwerpen hierop wel een sterke uitzondering; door zijn situla vooral vrij nauwkeurig gedateerd, is het zeker reeds van veel vroegeren datum en blijkbaar uit den tijd, waarin deze Gallische stammen, die hier nog zoo vele eeuwen daarna hun eenvoudig bestaan hebben voortgezet, zich in deze streken vestigden. Het geeft ons althans eenigszins den tijd aan, waarin dit zal zijn geschied.

J. H. HOLWERDA.

EIN GALLISCHES FÜRSTENGRAB BEI OSS (PROV. NORD BRABANT).

Dieser merkwürdige Fund von Oss wurde von mir ausführlich in deutscher Sprache in der Segers-Festschrift beschrieben.

Hier wird weiter auf die Datierung eingegangen. Die Situla ist in Nord Italien gewiss nicht älter als das 6. Jahrhundert, wahrscheinlich noch etwas später. Das eiserne Schwert muss sich, wie es auch früher allgemein angenommen wurde, wohl ursprünglich von Frankreich aus gegen Osten verbreitet haben. Durch das besonders in Hallstatt sehr häufige Zusammentreffen mit der Situla, wird es ebenfalls in diese Zeit datiert. Dies weist also auf eine Auswanderung kriegerischer Volkselemente aus Frankreich, etwa im 6. Jahrhundert angefangen, hin und stimmt mithin vollkommen zu der von Livius erzählten Auswanderung gallischer Stämme aus Frankreich zur Zeit des Tarquinius Priscus. Livius' Darstellung möge in verschiedenen Details Ungenauigkeiten enthalten, seine Datierung dieser Ereignisse möge vielleicht etwas zu früh sein, stichhaltige Gründe um dieselbe im Wesentlichen anzuzweifeln, lassen sich aber nicht aus der weiteren Literatur anführen. Das grosse eiserne Schwert kann wohl nicht anders sein als das von verschiedenen Autoren beschriebene Schwert der Gallier. Es muss bei den wilden Barbarenstämmen, welche auch in Nord Italien noch sehr lange ihr einfaches, fast kulturloses Leben, wie es auch noch von Polybius beschrieben wird, geführt haben, während andere gallische Stämme im selben Lande, mehr sesshaft geworden, schon lange eine höhere Kulturstufe erreicht hatten, das heisst die hochgebildete *la Tène* Kultur angenommen hatten, noch lange im Gebrauch gewesen sein. Dass sogar in Italien selbst eine verspätete Hallstattkultur noch bis in die römische Kaiserzeit hinein an verschiedenen Stellen fortgelebt hat, wird jetzt wohl allgemein anerkannt (vgl. besonders „*Treasures of Carniola*“ map II). Um so besser wird man jetzt also hoffentlich verstehen was ich schon vor vielen Jahren in dieser Zeitschrift (*Nieuwe Reeks* no. III) angeführt habe: dass in unseren so weit entlegenen Gegenden die gallische Hallstattkultur ebenfalls noch bis so lange fortbestanden hat.

Der kostbare Inhalt dieses Hügels und die gewaltige Maasse desselben (52 M Durchschnitt) legen es nahe, dass hier ein Gallierfürst beigesetzt worden ist der selbst diese Kostbarkeiten aus dem Lande im fernen Süden mitbrachte. Er gehört also gewiss viel früheren Zeiten an, vielleicht noch dem 5. Jahrhundert und scheint mir gerade am Anfang der Hallstattkultur in diesen Gebieten zu stehen; ja vielleicht haben wir hier das Denkmal eines Stammfürsten vor uns der sein Volk aus dem fernen Süden unserem Norden zugeführt hat.

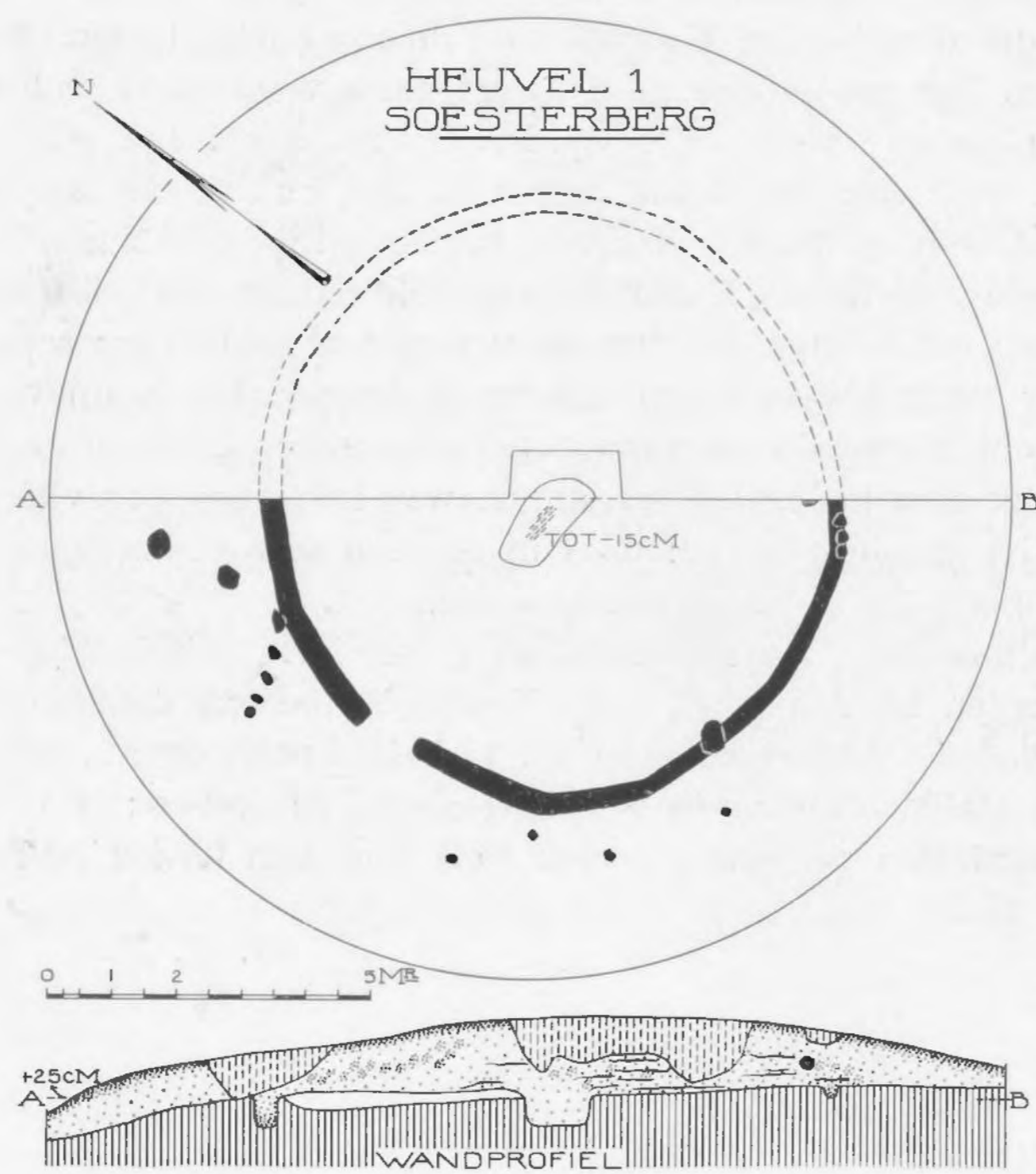
J. H. H.

HEUVELONDERZOEKINGEN TE SOESTERBERG.

In den zomer van 1932 onderzochten wij een terrein op de Soesterheide ten N. van den Rijksweg Utrecht-Amersfoort onder Soesterberg gelegen, en eigendom van het Departement van Defensie. In dit heideterrein liggen op een tamelijk vlakken heuvelrug een aantal grafheuvels. Deze hebben vroeger reeds de belangstelling van onderzoekers getrokken, waarvan ook eenige publicaties getuigenis afleggen ¹⁾.

DE OPGRAVING.

Heuvel 1. (afb. 29 en 30). Een der grootste heuvels met een diameter van bijna 15 M.

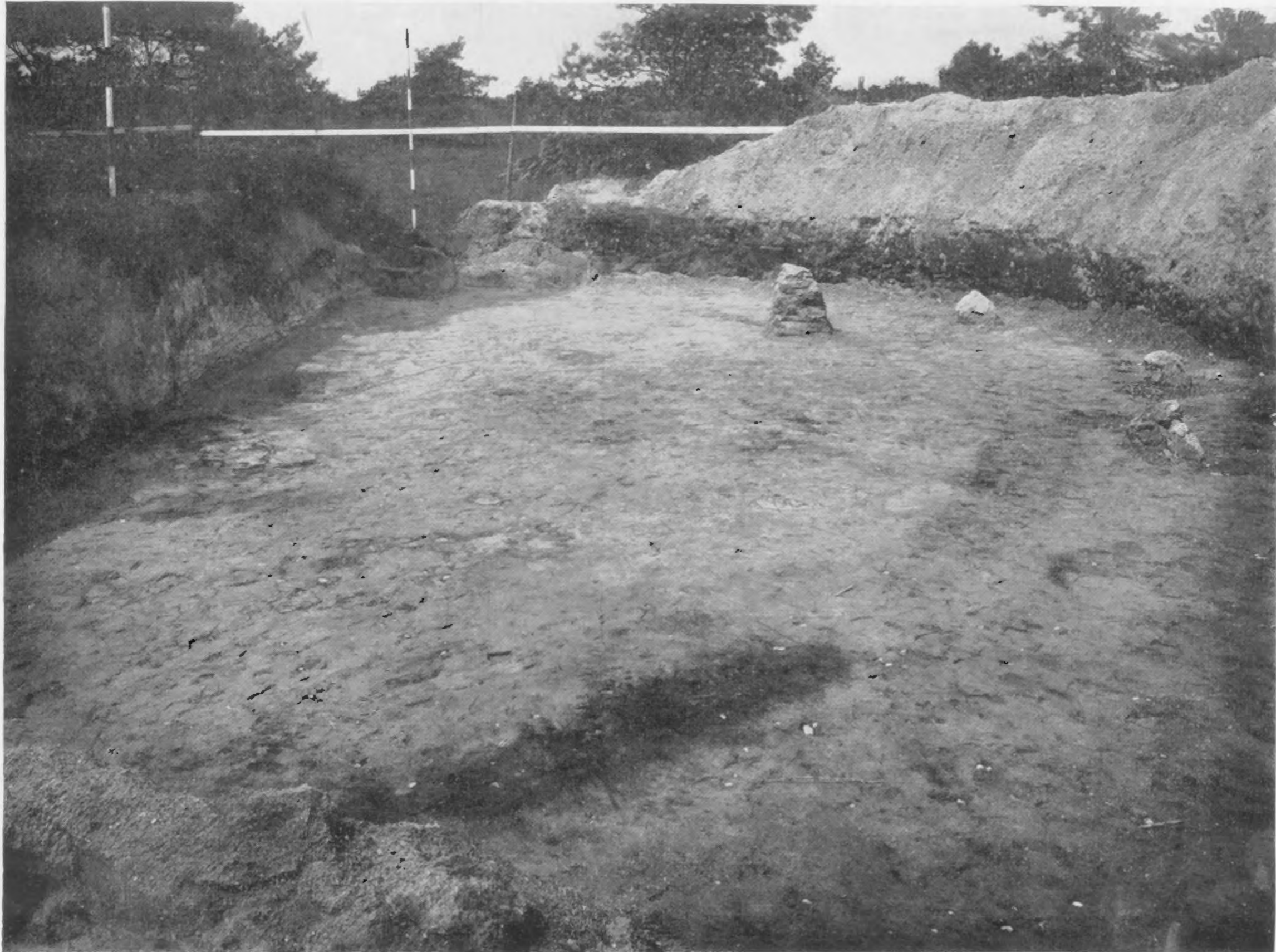
Afb. 29.

werd het eerst onderzocht. Deze bleek te bestaan uit het voor koepelgraven zoo typische roodachtige zand, vermengd met eenige plaggen, terwijl tot op groote diepte, vooral aan die zijde, waar we minder plaggen aantreffen, het heuvelzand doortrokken was met een groot aantal vochtaderen. Al deze verschijnselen tezamen duiden er reeds op, dat we met een ineengestorten koepelvormigen houtbouw te doen hadden. Inderdaad werd dan ook in den vasten grond een duidelijk zichtbaar standspoor van dezen bouw aangetroffen, hoekig-rond van vorm, en op één plaats onderbroken. In de afgegraven helft werden bovendien eenige veldkeien gevonden in de nabijheid van dit spoor, wier ligging erop wees, dat zij oorspronkelijk ertoe gediend hadden, den koepel aan de buitenzijde te steunen. Na het instorten van dezen laatste waren de hooger liggende steenen terechtgekomen op de plaats, waar wij hen vonden. Het standspoor zelf was iets smaller dan men

gewoonlijk in koepelgraven aantreft, zooals in het profiel duidelijk was te zien. Eveneens

¹⁾ Vgl. H. MARTIN en Dr. A. E. VAN GIFFEN, Ontgraving van een praehistorischen tumulus te Soesterberg, in het verslag van de Utrechtsche Provinciale Commissie van Toezicht op de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst van 1923, en de daar aangehaalde oudere literatuur.

kon men daar in het niet geaderde deel het oude heideniveau, kenbaar aan de lichte loodzandkleur onder een dun donker strookje humus, herkennen. De lijkkuil was daardoorheen ongeveer 50 cm. diep in den vasten grond ingegraven. Hoewel deze lijkkuil de afmetingen had voor een normale bijzetting van een onverbrand lichaam, bevatte zij in dit geval de verbrande beenderen van den doode. Te dezer plaatse waren de wateraderen in verband met de lossere vulling van de kuil dieper doorgedrongen dan elders. De geheele heuvel was gebouwd op een eenigszins hellend terrein, oplopend van A naar B.

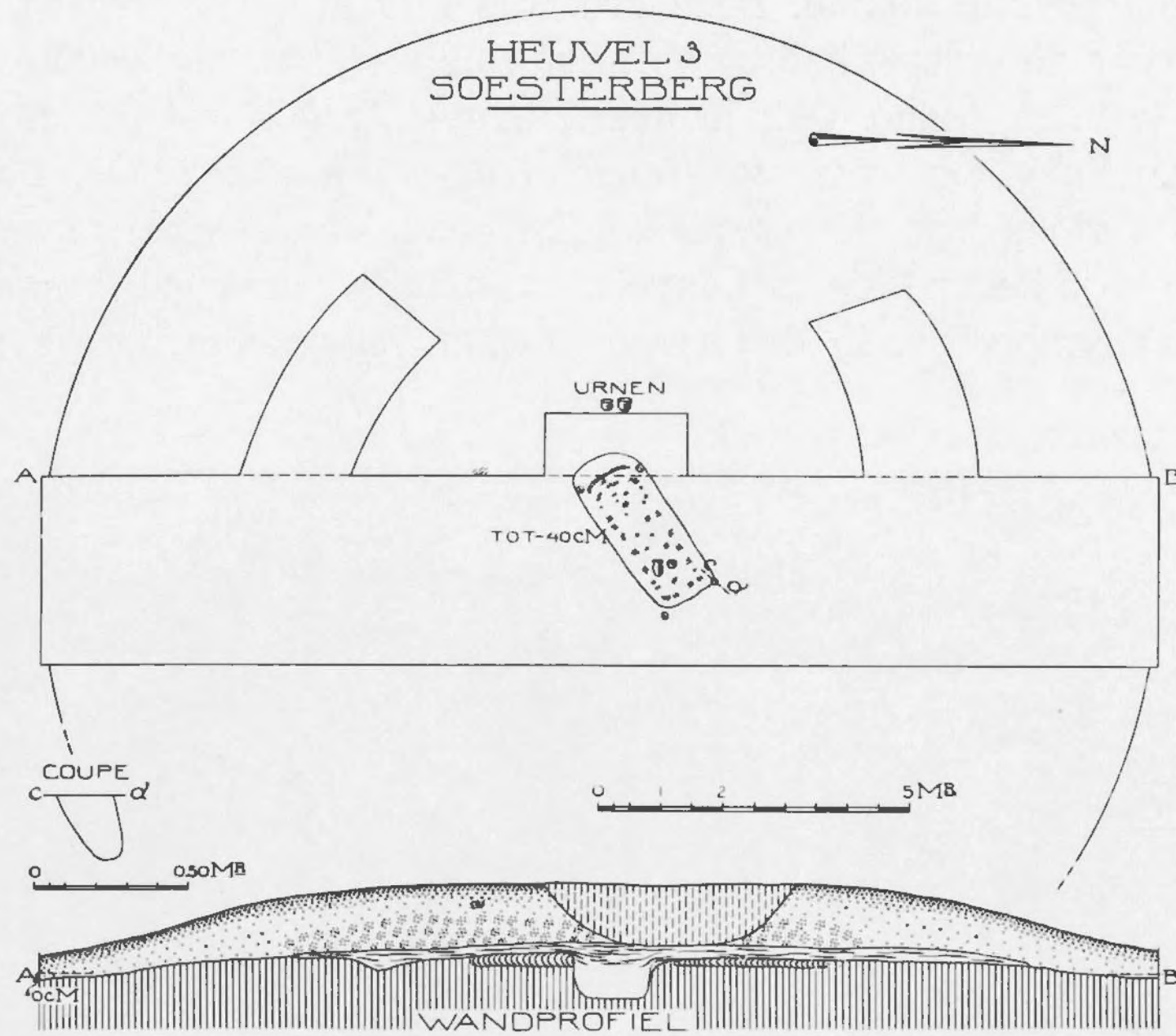
Afb. 30. Standspoor, lijkkuil en deel van het profiel van heuvel 1.

Heuvel 2. (afb. 31). Een heuvel van geheel anderen aard lag naast den door den Heer MARTIN onderzochte. De donkergrijze kleur van het heuvelzand duidde reeds spoedig op een plaggenheuvel. Toen de heuvel geheel tot op den vasten bodem afgegraven was, teekenden zich hierin duidelijk 9 in een kring geplaatste paalgaten af. De doorsnede C—D door één dezer paalgaten doet zien, dat de palen rechtop gestaan hebben. Binnen dezen palenkring vonden wij een vijftal bijzettingen van verbrande beenderen, deels in een urn, deels waarschijnlijk in een doek gepakt bijgezet. Aangezien de urnen tamelijk hoog in den heuvel lagen, en deze door vroegere ingravingen grootendeels verwoest was, konden wij er slechts enkele scherven van bergen, voldoende echter om te zien dat zij van hetzelfde karakter

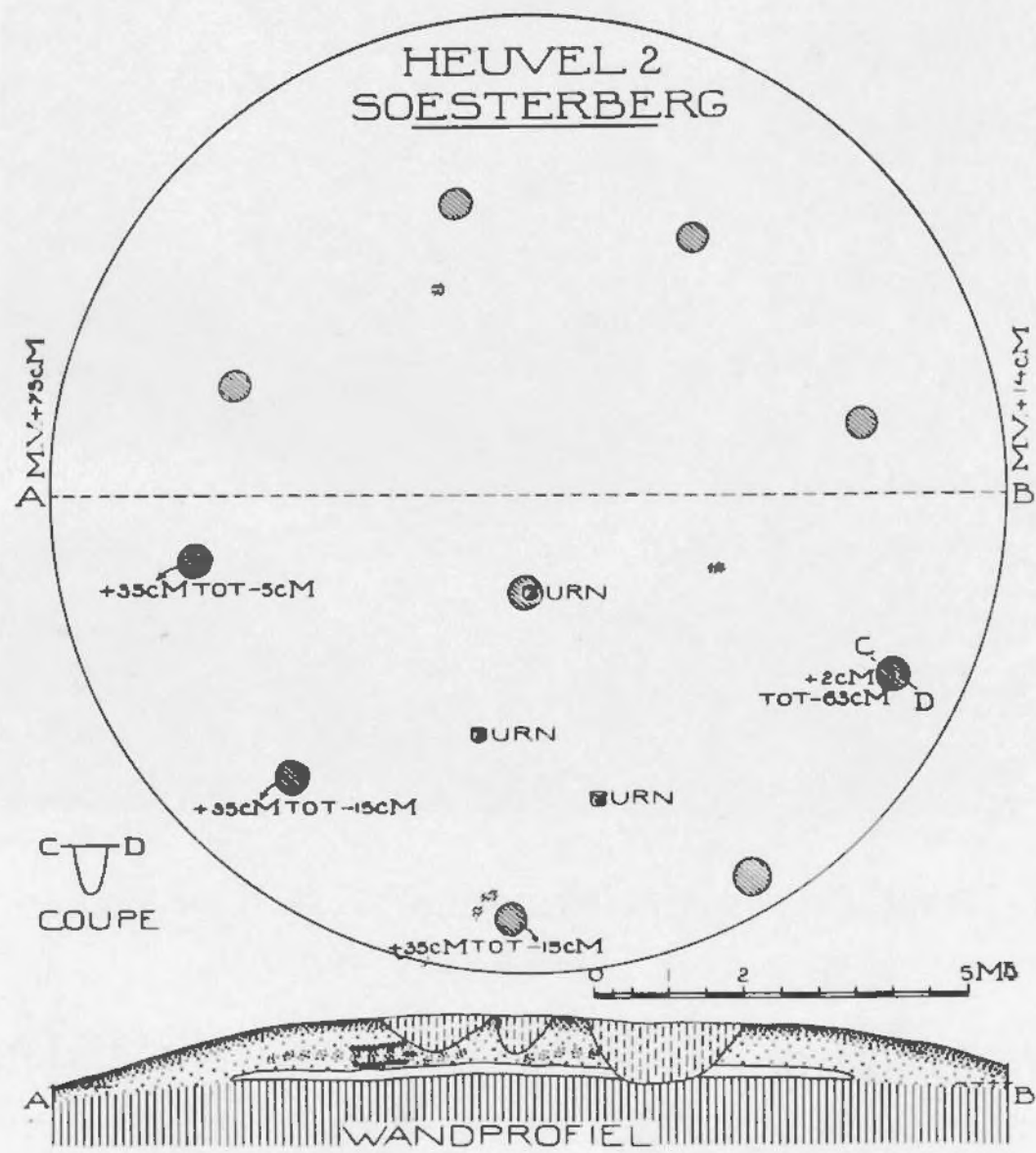
waren als de afgebeelde uit heuvel 4 (afb. 35). De palen reikten allen ongeveer 50 cm. diep, en zullen dus waarschijnlijk vrij hoog boven den plaggenheuvel uitgestoken hebben. De plaggen lagen tamelijk regelmatig en vlak in het profiel. Ook binnen dezen palenkring vonden wij een grijs loodzandlaagje als in heuvel 1, doch hier veel duidelijker kenbaar en over de geheele lengte van het profiel zichtbaar. Hier was dus de geheele oorspronkelijke heidelaag met loodzand door den erop liggenden plaggenheuvel bewaard gebleven, in tegenstelling met de omgeving. Onder de urn in het midden van den heuvel vonden we nog een bodemverkleuring, alsof ook hier een paal gestaan had. Wanneer dit het geval was, dan moet dit geweest zijn, vóór de urn was bijgezet. Aangezien hier ongeveer het middenpunt van de palenkrans gelegen is, ware het niet onmogelijk, dat er bij den bouw een hulppaal stond, teneinde een zekere regelmaat in het plaatsen der palen te verkrijgen.

Heuvel 3 (afb. 32). Duidelijk teekende zich de wordingsgeschiedenis van heuvel 3 af. Rondom de lijkkuil, wier vulling vele houtskooldeeltjes bevatte, stonden, aan de vier afgeronde hoeken kleine paaltjes, die blijkens de doorsnede c—d eenigszins schuin gestaan moeten hebben. Het vermoeden lag voor de hand, dat zij een deel gevormd hadden van een houten bouw van kleine afmetingen boven de lijkkuil. Mogelijk was dit een tentvormige afdakking. Hoe dit ook zij, in het profiel A—B was een rossige zandlaag aan weerszijden te herkennen, die afkomstig moest zijn van dit ineengestorte bouwsel. Daaroverheen lag ook in dit geval weer een laag loodzand, bedekt door een dun laagje zwarte, humeuze aarde. Hierop was de heuvel verder van plaggen opgebouwd in het midden, terwijl aan de kanten bruin oerzand aangetroffen werd. De oorspronkelijke houtbouw moet dus reeds geruimen tijd bestaan hebben en in verval geraakt zijn, toen de latere plaggenheuvel, bestemd voor één of meer urnenbijzettingen eroverheen gebouwd werd. Hierop wijst eveneens het feit, dat de loodzandlaag, die als deklaag op den oudsten bouw lag, reeds zoozeer met aderen was doortrokken, en dus al bezig was, tot oerzand over te gaan. Sporen van palen of anderszins werden in dezen secundairen heuvel niet aangetroffen. Urnenscherven en een beenderenplek hoog in den heuvel lieten over zijn bestemming als brandheuvel geen twijfel. De gevonden scherven behoorden tot dezelfde ruwe soort, als we reeds in heuvel 2 vonden. Ook onder het rossige zand van den oorspronkelijken grafbouw vertoonde zich een dun laagje humus. Dit laagje was doorbroken bij het graven van den lijkkuil. Deze reikte nog ong. 50 cm. in den vasten bodem. Aan het eene einde lag een smalle strook donkergekleurde grond, mogelijk afkomstig van een houten kist. De houtskooldeeltjes verder op de kuil gevonden zullen echter eerder tot den oorspronkelijken bovenbouw behooren, en samenhangen met de vier houtskoolpaaltjes. In den lijkkuil troffen wij geen lijksproten meer aan, doch wel twee stukken aardewerk, nl. een S-vormigen beker met versiering van schuin staande indrukken op het bovendeel, en een kleiner potje, eveneens van beker-aardewerk met uitgebogen rand (afb. 35, rechts). Dit laatste potje was over het geheele oppervlak versierd met schuine inkervingen. Bovendien vonden we nog eenige ruwe brokken vuursteen in dezen kuil.

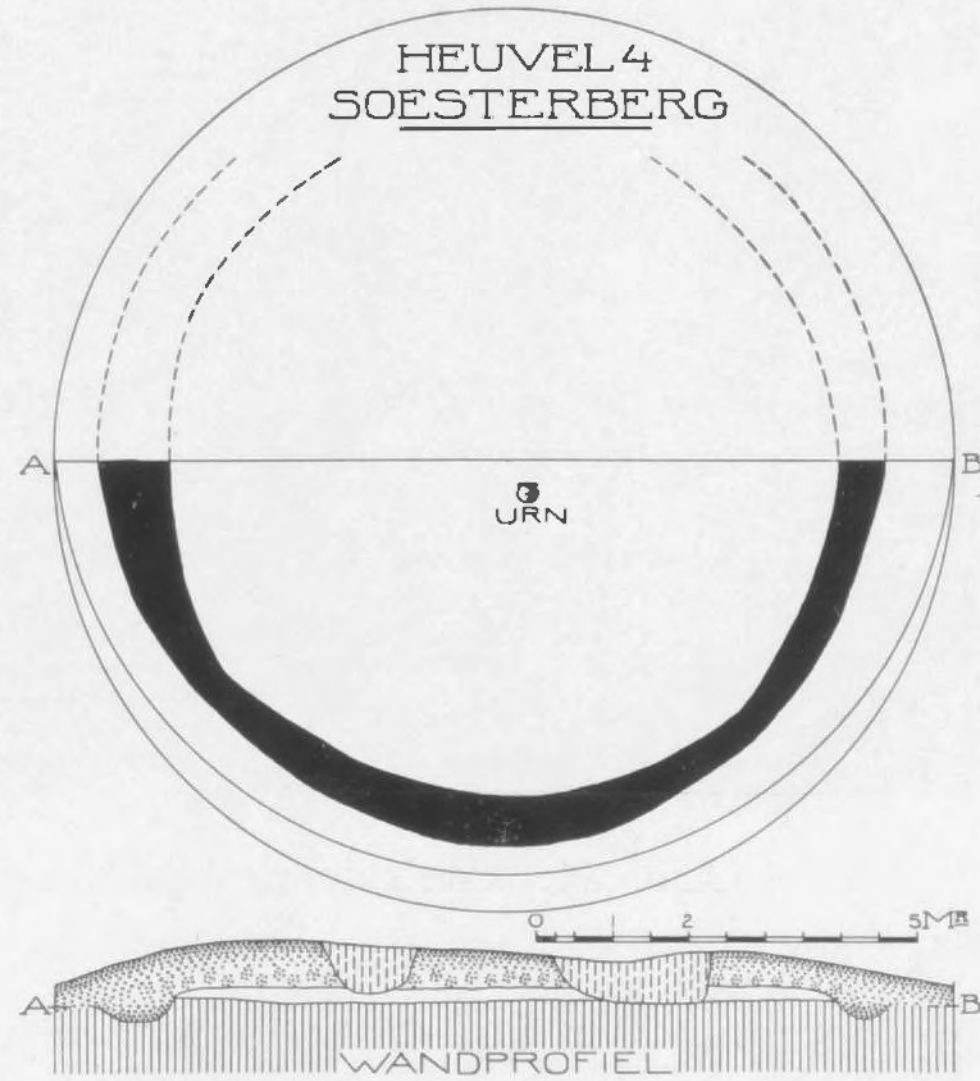
Heuvel 4 (afb. 33 en 34). In dezen heuvel zagen wij wederom een voorbeeld van de soort, waarvan ook heuvel 2 een representant was. Opgebouwd uit plaggenzand, had hij gediend als plaats van bijzetting voor een urn van de reeds beschreven, ruwe soort, gevuld met verbrande beenderen, die eenigszins in den vasten bodem was ingegraven. Mogelijk waren hier oorspronkelijk meerdere bijzettingen aanwezig, zooals dit met heuvel 2 eveneens het geval was, hoewel dergelijke urnen in het buitenland ook wel eens als eenige bijzetting

Afb. 32.

Afb. 31.

Afb. 33.

LEGENDA

	STANDSPOOR		STEENEN
	HOUTSKOOL		PLAGGEN
	VASTE GROND		PAALGATEN
	VERGRAVEN		WITZAND
	VERBRANDE BEENDEREN		ROSSIGZAND
			GEELZAND

in een heuvel plegen voor te komen. Deze urn was in zijn geheel bewaard, en kan dus als voorbeeld dienen voor de oorspronkelijke vorm van de anderen, die slechts in fragmenten tot ons zijn gekomen (afb. 35, links). Ook in dezen heuvel troffen wij boven den vasten bodem de bekende loodzandlaag aan van de vroeger daar aanwezige heide. Bovendien kon men in den wand het verloop van de oorspronkelijke heuveloppervlakte nauwkeurig vervolgen. In plaats van enkele palen, zooals in heuvel 2, vonden wij hier een omgrenzing, bestaande uit een zeer ondiep greppeltje, in den vasten bodem ingegraven, en gevuld met bruin ge-

Afb. 34. Centrale urnbijzetting en een deel van den greppel van heuvel 4.

aderd oerzand. Tot aan dit spoor reikte juist de bovengenoemde loodzandlaag aan weerszijden. De geringe diepte van dezen greppel maakt het zeer moeilijk, uit te maken, of hij gediend heeft om een omheining van palen of takken op te nemen, of dat hij eenvoudig gegraven is, om een deel der plaggen te leveren, waaruit deze tamelijk lage heuvel was opgebouwd.

Heuvel 6 (afb. 36). Een groote heuvel met ongeveer 13 M. diameter lag het verst in N. richting. Bij onderzoek bleek deze te bestaan uit het rossige zeer dichte koepelgrafzand. Inderdaad meenden wij dan ook de flauwe sporen van het fundament bij dieper graven te ontdekken. In dit geval echter waren deze sporen uiterst onduidelijk, omdat de onderste

balkenlaag niet in den vasten grond, doch boven op de oude heideoppervlakte was gelegd. De donkere komvormige verkleuring aan de Z. zijde van het profiel was geen ingraving, doch is eerder te verklaren door het doordrukken van den koepel. Voorts wezen eenige donkerder getinte plaatsen in het heuvelzand erop, dat ook enkele plaggen bij den koepelbouw gebruikt waren. Het grijze laagje loodzand ontbrak hier. Deze heuvel was opgericht over een boomkist, geplaatst bovenop het oude heideniveau. Wij konden nog juist de beide uiteinden ervan terugvinden in de wanden van een vierkante, tamelijk recente ingraving met rechte wanden. De kist schijnt, naar de schamele resten te oordeelen, bestaan te hebben uit een aangekoolden boomstam. Of we hier echter met lijkbegroefing, dan wel met verbranding te doen hadden, viel helaas niet meer uit te maken.

Heuvel 9 (afb. 37). De laatste der door ons onderzochte heuvels bleek voornamelijk

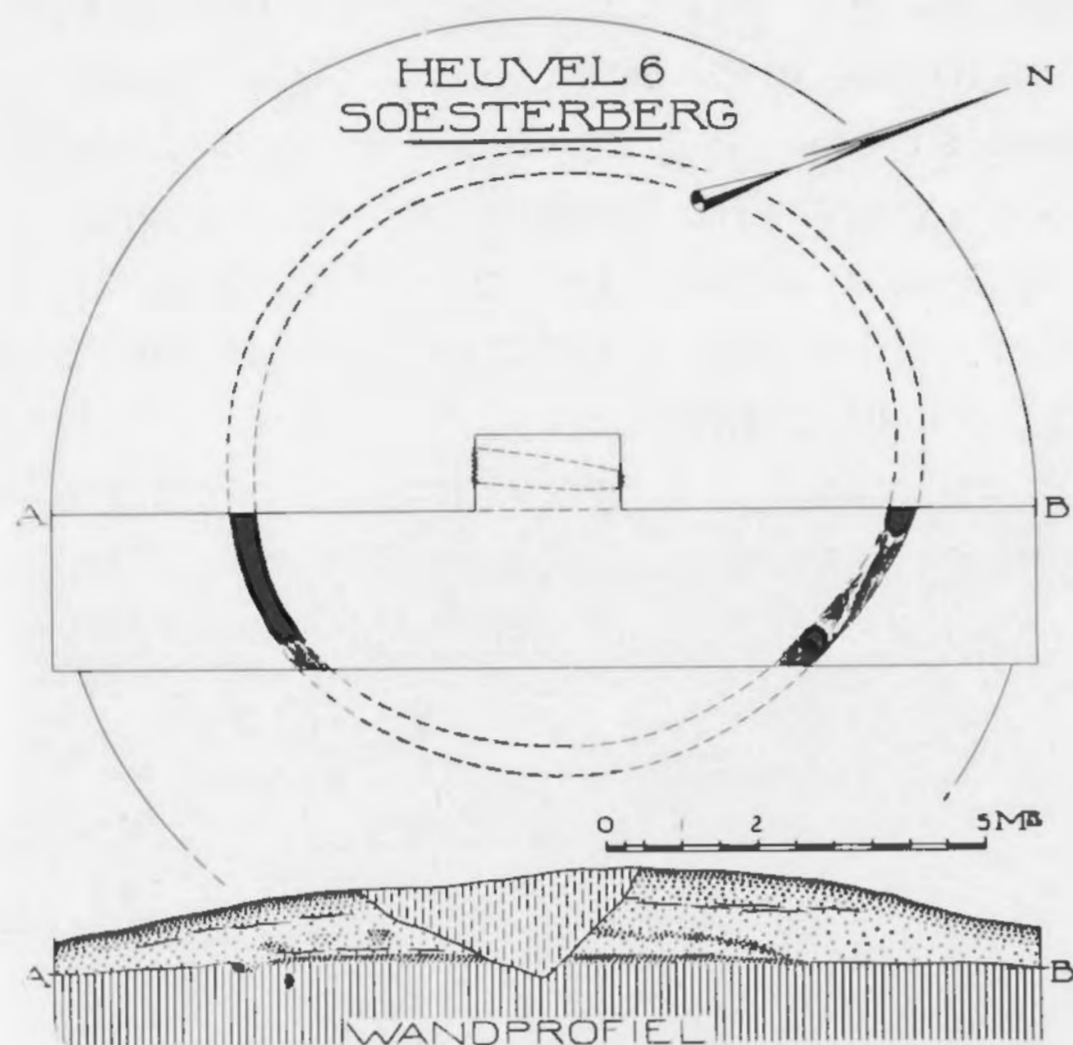
Afb. 35. De gevonden bekers en urn.

uit plaggen te bestaan. Alleen Z. van den smallen lijkkuil, wiens wanden deels met plaggen waren afgezet, was het heuvelzand rossig van kleur. Mogelijk heeft deze heuvel dus evenals heuvel 3 een kleinen afzonderlijken grafbouw bezeten, wiens sporen verder evenwel niet teruggevonden zijn. Daarover lag een tweede heuvel geheel van plaggen opgebouwd, en in verband daarmede vonden wij ook hier wederom het grijze loodzandlaagje weer terug, waarvan bij de andere heuvels reeds herhaaldelijk sprake was. Kort onder de humus, dus bovenop de plaggenlaag, vonden wij nog een klein scherfje van denzelfden aard als de reeds besproken urnen. Blijkbaar was dus ook deze heuvel later gebruikt als urnenheuvel. In den uiterst smallen lijkkuil vonden we een langgerekt hoopje verbrande beenderen.

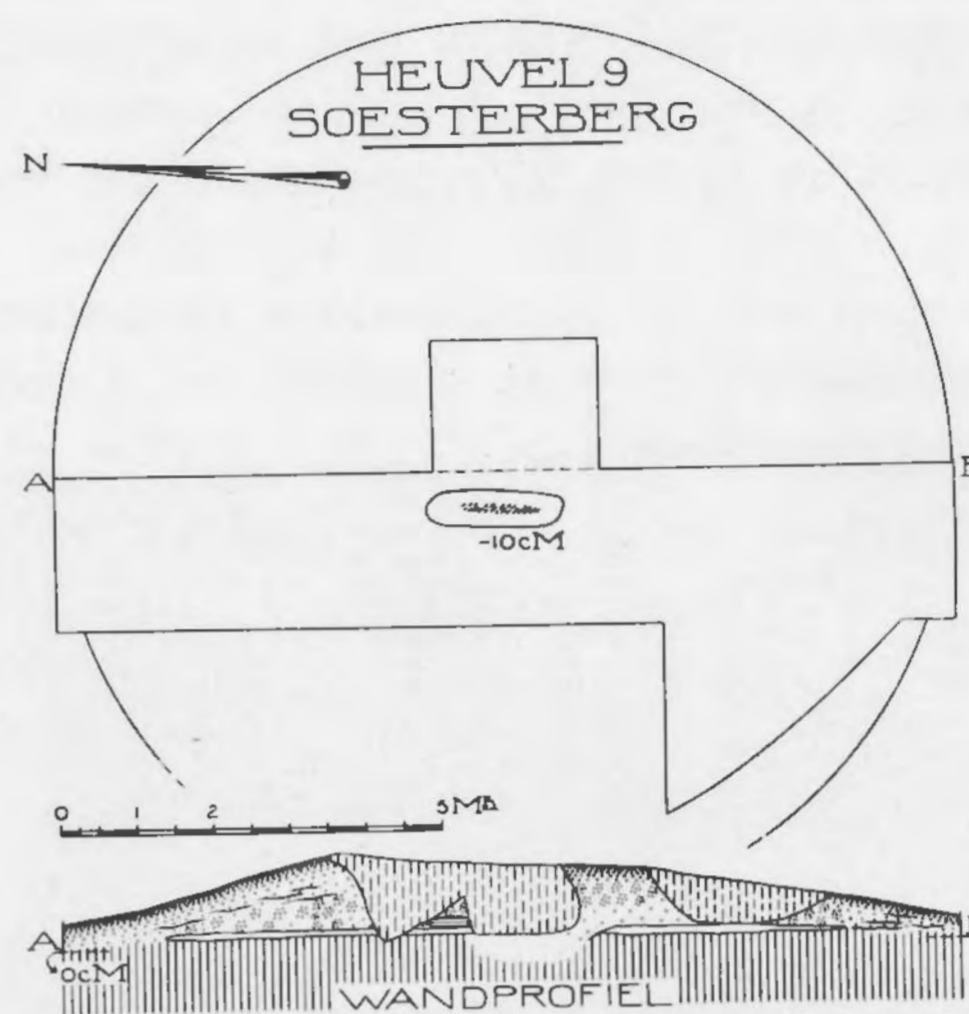
Behalve de reeds besproken heuvels werden nog onderzocht:

Heuvel 7, die voor de helft werd afgegraven, waarbij bleek, dat hier de brandstapel was gelegen, waarschijnlijk behoorende bij de urnenheuvels. De geheele heuvel was echter zoodanig door ingravingen verwoest, dat wij er slechts in slaagden, de uiteinden van eenige

tamelijk zware houtskoolbalken terug te vinden. Heuvel 8 was, evenals heuvel 6, een koepelgraf, waarvan het standspoor bovenop het oude oppervlak gelegen had, en niet terug te vinden was. De heuvel had een diameter van 11,50 M. Hij bestond uit rossig zand.

Afb. 36.

Afb. 37.

Een beenderenplek lag in het midden, terwijl daar eveneens veel houtskool gevonden werd, mogelijk van den brandstapel afkomstig.

De heuvels 5 (een kleine urnenheuvel) en 10 en 11 (op het oog koepelgraven) bleven onontgraven, omdat ze door boomgroei en ingravingen te veel vernield schenen.

CONCLUSIES.

A. De grafbouw.

De resultaten van ons onderzoek samenvattend, konden wij hier dus drie soorten heuvels onderscheiden: echte koepelgraven (1, 6 en 8), met koepelgraven verwante heuvels (3 en 9), en urnenheuvels (2, 4, en in zekeren zin 7), waarover na onze uitvoerige beschrijving in het algemeen weinig meer te zeggen valt.

Wij zouden hiermede dus kunnen eindigen, wat den bouw van de heuvels betreft, ware het niet, dat er nog een enkel woord te zeggen valt over het witte zandlaagje, dat wij in de meeste heuvels vonden. Vanzelfsprekend moeten wij daarbij denken aan de „vloer van wit zand”, die Dr. VAN GIFFEN niet slechts in het Noorden des lands, doch juist ook in dien enkelen heuvel, dien hij hier in Soesterberg zag, en die naast onzen heuvel 2 gelegen was, heeft meenen te kunnen constateeren. Het vermoeden ligt dus voor de hand, en wordt bevestigd door de foto's in het aangehaalde werkje, dat hiermede inderdaad hetzelfde verschijnsel gemeend wordt, hetwelk wij hierboven anders interpreteerden. Ook Dr. VAN GIFFEN schijnt in zijn in 1930 te Leipzig uitgegeven werk: „Die Bauart der Einzelgräber”, Mannus-Bibliothek nrs. 44/45 aan de juistheid van zijn vroegere verklaring te twijfelen. Wel handhaaft hij in het algemeen het bestaan van een zandvloer in zijn bronstijd-plaggenheuvels, ook wat dezen heuvel te Soesterberg betreft (blz. 76, noot 2), doch bij de beschrijving

van heuvel 1 te Wessinghuizen, op pag. 68, staat het volgende te lezen: „Eine Flurschicht von losem weissem Sand fehlte hier jedoch. Die wäre übrigens auch nicht nötig, da die obere Partie des gewachsenen Bodens schon von hellweissem Sand gebildet wurde.” En op blz. 28: „Sie (de plaggenheuveld van het Noordsche Veld te Zijen) waren ohne Brandschicht auf einem Liegenden errichtet, das ich früher (spatieering van mij) für einen zuvor sauber gemachten und mit einem Flur weissen Sandes bedeckten Untergrund gehalten habe... enz.

Mij dunkt, dat hier eveneens twijfel aan de juistheid van Schrijvers oorspronkelijke verklaring duidelijk uitkomt. Inderdaad lijkt mij alles te wijzen op de in vorige bladzijden gegeven interpretatie, die hieronder uitvoerig gefundeerd wordt.

In een plaggenheuvel kan het bodemwater niet zoo diep doordringen als in de omgevende heide. Het natuurlijk proces van vervorming van het loodzand tot oerzand kon onder dit soort heuveld niet plaats hebben, wèl echter onder heuveld van zand, vooral wanneer die dan nog eigenlijk bestaan uit een ineengestorten houtbouw, door welk instorten de structuur van het zand veel lossier is dan in den vasten bodem. Duidelijk komt dit verschijnsel tot uiting in het profiel van heuvel 1, waar onder de vele plaggen aan de ééne zijde het zand door het regenwater veel minder werd aangetast dan aan de uit vrij zuiver zand bestaande andere helft, waar de aderen dieper reiken, en het loodzandlaagje dan ook verdwenen was. Ook boven en zelfs nog in den lijkkuil reiken de aderen immers in koepelgraven altijd veel dieper, eenvoudig omdat de vulling van de kuil uit den aard der zaak altijd lossier is dan de omgeving. Zoo is het te verklaren, dat de oorspronkelijke heideoppervlakte, bestaande uit zode, oerzand en loodzand, slechts binnen een oorspronkelijk uit plaggen opgebouwd heuvel doorloopt, doch niet erbuiten. Van deze heidelagen vinden we terug een dun laagje oerzand of/en humus, gevolgd door een dikkere laag loodzand, al dan niet reeds doortrokken van aderen. Aldus ontstaat de laag „wit zand”, die bij nader toezien bestaat uit loodzand, al dan niet bedekt met een dun laagje oerzand of humus.

B. De vondsten.

De gevonden bekere zijn beide van groven aard, de vorm is plomp, de versiering slordig uitgevoerd. Het geheel schijnt te duiden op eenige degeneratie, op een lateren tijd dus dan den bloeitijd der Nederlandsche bekercultuur. Hierop wijst ook het verder ontbreken der bijgaven, de bijzettingsvormen, boomkist, lijkverbranding, afwijkende grafbouw, enz.

Kon ik, mede in verband met mijn uitvoerige studie over deze cultuur, verleden jaar te dezer plaatse verschenen, over de gevonden bekere kort zijn, anders is het met de urnenvondsten. Alle op dit terrein gevonden urnen of fragmenten daarvan, zoowel bij deze gelegenheid als vroeger reeds door den Heer MARTIN gevonden, zijn van dezelfde soort. Het Museum Flehite te Amersfoort bezit talrijke exemplaren, afkomstig van vroegere gravingen op de Soester- zoowel als op de Leusder Heide, allen nagenoeg eender van vorm. Terwijl toevallig de door ons gevonden urn met haar naar binnen gebogen hals en voet een uitzondering vormt (afb. 35 links), zijn de meesten geheel cilindrisch (afb. 38).

Het aardewerk is zeer grof, sterk vermengd met steengruis, waardoor ook de brosheid van het geheel te verklaren is.

De versiering bestaat meest uit kleine kerfjes, aangebracht op een verdikte band kort onder den rand en soms tevens op dezen zelf. Deze versieringen kunnen aangebracht zijn

met een scherp voorwerpje, doch ook met de nagels. Indrukken van den geheelen vingertop komen ook voor.

Dergelijke urnen nu zijn vreemdelingen in ons land. In versiering komen hun het meest nabij de Germaansche kartelrandurnen. Evenwel is de vorm en het materiaal zoo verschillend, dat we wel degelijk van twee geheel verschillende soorten kunnen spreken. Weliswaar heeft DOPPELFELD eenige jaren geleden trachten aan te toonen, dat ook in andere streken van ons land en aangrenzende deelen van Duitschland dergelijke urnen voorkomen ¹⁾, doch deze poging acht ik mislukt.

Hierbij is nl. alléén gelet op een toevallige gelijkenis in het aanbrengen der versieringen, bestaande uit opgelegde banden met vingerindrukken, doch niet op den verderen vorm en voornamelijk het gebruikte materiaal.

In beide opzichten nu zijn de door DOPPELFELD geciteerde urnen totaal verschillend van de onzen. Wat de versiering door vingerindrukken betreft, in de eerste plaats komt

Afb. 38. Urnen, afkomstig van de Soester- (links) en Leusder Heide. (Rijksmuseum van Oudheden).

deze lang niet op alle urnen van onze soort voor (bijv. op geen van de hier afgebeelde), en dan is het ook de vraag, of men daar zoo ver gaande conclusies aan verbinden kan. Wanneer men nl., als toen geschiedde, met de hand de vorm modelleert, ligt het voor de hand, dat men op het punt, waar de hals opgezet wordt op het urnlichaam, met de vingers een verdikking aanbrengt.

Het voornaamste verschil echter is het feit, dat onze Soesterbergsche urnen veel grover van maaksel zijn dan de dunnere, gladgepolijste en donkere urnen, die DOPPELFELD ermede vergelijkt (Abb. 11 en 13 van zijn artikel).

Terecht wordt ons type urnen door DOPPELFELD dan ook „Utrechter Typus” genoemd,

1) Dr. OTTO DOPPELFELD, Die Herkunft der Deverel-Urnen, in Prähistorische Zeitschrift XXI, 1930, blz. 161 e. v.

daar hun voorkomen beperkt is door de omgeving van Amersfoort. Eveneens kan men het met hem eens zijn, dat zij volkomen overeenstemmen met de Engelsche zgn. „Deverel-urnen”, inzonderheid met het „Barrel-Bucket” type hiervan.

Deze „Deverel Urns” worden in Engeland zoo genoemd naar den in 1825 door MILES onderzochten Deverel-Barrow, die niet minder dan 30 bijzettingen bevatte ¹⁾. De gevonden potten, die allen verbrande beenderen inhielden, stonden ieder onder een steen, welke steenen tezamen een halve cirkel vormden in den heuvel. Er konden naar hun vorm twee soorten van urnen onderscheiden worden: het „globular” (ronde) type met rond lichaam, breed Hals en meest kleine, horizontaal geplaatste oortjes, en het cilindrische type, waarbij eveneens een enkele maal oortjes optraden. Laatstgenoemden zijn identiek met de Soesterbergsche en met de „barrel-bucket urnen”.

Over de eerste soort behoeft hier niet nader gesproken te worden, evenmin kan ik er hier nader op ingaan, dat Doppelfeld ook deze soort afleidt van ons land. Ik kan echter toch niet nalaten te wijzen op de onjuistheid, deze urnen hier „Weerter Type” te noemen. Daardoor wordt de volkomen verkeerde indruk gevestigd, alsof er in de uitgestrekte grafvelden om Weert alléén dit type voorkomt. Niets is minder waar dan dat, en zij spelen zelfs een zeer ondergeschikte rol tegenover de groote massa zgn. Hallstatt- en Germaansche urnen, die hier gevonden werden.

Keeren wij echter tot Engeland en de cilindrische „Deverel-urns” terug. In vroegere verhandelingen over dit soort van urnen, van de hand van ABERCROMBY ²⁾ en Dr. CLAY ³⁾ bijv., kwam de neiging tot uiting, dit soort urnen af te leiden van in Engeland vanouds inheemsche urntypen (de urn met overhangenden rand, zooals die, waarvan de randscherven uit Hillegom, afgebeeld O.M. XIV, Tafel V: 7 afkomstig zijn). De versierde lijst op een derde van de hoogte ongeveer, die op onze urnen aangetroffen wordt, zou dan op te vatten zijn als het rudiment van de onderkant van zoo'n afhangenden rand.

Deze opvatting heeft men in Engeland thans laten varen. Op grond van het feit, dat de versieringswijze met vingerindrukken in den Engelschen Bronstijd onbekend zou zijn, terwijl deze wel op „Deverel-Urns” optreedt, meende men volgens modernere monographieën over deze urnen, w. o. van denzelfden Dr. CLAY ⁴⁾ en vooral ook van C. HAWKES ⁵⁾ te moeten aannemen, dat deze urnen in Engeland door vreemde indringers gebracht zouden zijn. We hebben echter gezien, dat als land van herkomst Nederland, dat op grond van DOPPELFELDS bovenaangehaald artikel als zoodanig genoemd werd, uitgeschakeld is, omdat bij ons deze urnen eveneens vreemd zijn. Integendeel zouden wij gaarne omgekeerd in het voorkomen van dit soort heuvels en urnen, beiden vreemd in onze urnencultuur, Engelsche invloeden willen zien.

1) W. MILES, A description of Deverel-Barrow opened A. D. 1825, London 1826.

2) J. ABERCROMBY, A Study of the Bronze Age Pottery etc. 2 vol. Oxford 1912. Vol. II, pag. 42.

3) Dr. R. C. C. CLAY, The Woodminton group of Barrows, Bowerchalke, in Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine, vol. XLIII (1926), pag. 313.

4) Idem, A Late Bronze Age Urn-field at Pokesdown, Hants, in Antiquaries Journal VII, 1927, pag. 465 e. v., vooral 482.

5) a. C. HAWKES, Die Erforschung der Spätbronzezeit, Hallstatt- und Latène-Zeit in England und Wales von 1914 bis 1931, in het 21. Bericht der R. G. K., Frankfurt a. M. 1933, blz. 86 e. v., vooral blz. 102 e. v.

b. C. HAWKES & J. P. PRESTON, Three Late Bronze Age Barrows on the Cloven Way, in Antiquaries Journal XIII. 1933, pag. 414 e. v. vnl. 436—40.

Wij moeten nl. niet uit het oog verliezen, dat deze soort van urnen uitsluitend in de omgeving van Amersfoort schijnt voor te komen, d. w. z. met uitzondering wellicht van de duinstreek op de meest Westelijk gelegen hoogere, diluviale gronden van ons vaderland.

Behalve de urnvorm is voorts ook de wijze van bijzetting volkomen identiek aan die in Engeland, en tegelijk onderscheiden van die onzer urnenvelden. Een middenpaal in een heuvel komt ook ginds vaak voor, en als regel eveneens een greppel¹⁾. Ook in Engeland vindt men in deze heuvels heel vaak meerdere bijzettingen in één heuvel, waardoor zij zich hier zoo onderscheiden. De uiterlijke, tamelijk vlakke vorm onzer heuvels komt ook met de Engelsche overeen, evenals het voorkomen van een laag loodzand. Dit alles zijn verschijnselen, die hier meest ook vreemd zijn, evenals het feit, dat vroegere onderzoekers op ons terrein bij Soesterberg steenen „monumenten” zouden hebben aangetroffen, waaronder soms asch en verbrande beenderen lagen. Eveneens is dit het geval in Engeland²⁾, waarvan de Deverelheuvel zelf, als we zagen, een voorbeeld is. Daar zijn deze steenen ook vaak opgetast in het midden van een heuvel. Hierdoor worden we wederom herinnerd aan de vondst van een „steenzetting” in het midden van den door den Heer MARTIN opgegraven heuvel.

Al deze verschijnselen bijeen doen ons vermoeden, dat we hier te doen hebben met vreemde, uit Engeland afkomstige stammen. Waar ten slotte hun oorspronkelijk vaderland te zoeken is, kan van ons land uit verder niet vastgesteld worden. Wij voor ons zijn van oordeel, dat de naam „Deverelurnen” voor twee soorten van urnen, het ronde en het cilindrische, in Engeland verwarring heeft gesticht. Is het niet mogelijk, dat slechts het „globular”-type vreemd is, en dat toch de cilindrische soort een lokale ontwikkeling vormt van de oudere inheemsche ceramiek onder hun invloed? Voorbeelden om dit aan te toonen zijn bij ABERCROMBY genoeg te vinden³⁾. Er bestaat ook een opvatting onder Engelsche archaeologen, volgens welke de makers van deze urnen gekomen zijn uit Frankrijk of Spanje⁴⁾, en dus in Engeland even vreemd zouden zijn als hier. Een kaartje van de verspreiding van deze urnen, zooals DOPPELFELD, en na hem HAWKES geven, toont duidelijk aan, dat zij hoofdzakelijk aan Englands Zuidkust en in het achterland daarvan (Dorset) voorkomen. Op grond hiervan zou men dan geneigd zijn, Frankrijk een goede kans te geven als het land van oorsprong. Nadere gegevens, om aan deze theorie getoetst te worden, schijnen daar vooralsnog evenwel te ontbreken.

Volledigheidshalve zij ten slotte nog opgemerkt, dat de Deverelurnen, die hier door het ontbreken van bijgaven ondateerbaar zijn, in Engeland op grond der bronzen voorwerpen, die men eenige malen ermee aantrof, gefixeerd worden op omstreeks 700 v. Chr.

F. C. BURSCH.

1) C. HAWKES, *Antiquaries Journal* XIII, pag. 428.

2) C. HAWKES, t. a. p. pag. 433, (het geheele artikel geeft trouwens een uitstekend overzicht over de heuvelbouwvormen, die men in Engeland in deze cultuur aantreft).

3) ABERCROMBY, t. a. p. pag. 38 e. v., zijn Type 3, Southern Groups 1 en 2, fig. 356—377.

4) ABERCROMBY, t. a. p. pag. 48, en Plate CVII. Ook HAWKES helt tot deze meening over.

SUMMARY.

In the summer of 1932 I excavated some barrows in the neighbourhood of Amersfoort. Of a complex of 8 barrows three were so-called bee-hive tombs (1, 6 and 8), two (3 and 9) had originally small wooden structures round the grave, of which in one case (3) 4 posts have been found. In Barrow 7 we found a funeral pyre, too much disturbed by recent excavations to give a plan of it. Two other barrows consisted of sods only. One of them had 9 posts, placed in a circle (2), the other (4) a small and shallow ditch. In the centre of barrow 2 stood a wooden post, while later on an urn had been placed into the same hole. The original post is supposed to have served to line out the circle of the 9 other ones.

Most of the barrows, with the exception of 3, contained remains of cremation. The finds consist of two pots of the Beaker-class, found in Barrow 3, and one urn and many sherds of the Deverel-urn class, found in the barrows 2 and 4.

These urns are strangers in Holland, as they have no affinities with the other Dutch urns, and have been found only near Amersfoort. In this I differ of opinion with Dr. DOPPELFELD, who has laid too much stress upon the ornament only, and looked too little to the baking and the form of these urns. They must have come here from England.

As far as the English Deverel-urns, they consist of two totally different types, the globular and the cylindrical type, which mostly are found together, but have perhaps a different origin.

The cylindrical type could perhaps be associated with the cinerary-urns like ABERCROMBY, figs. 356—377, and be explained as derivations of that type under the influence of the globular type.

Urn of the globular type have been found indeed in Holland, though their name, given to them by Dr. DOPPELFELD: "Weerter Typus" is unfortunate. Their origin as far as England is concerned perhaps has to be sought for in France.

F. C. B.
